Nasjonalsosialismens stefedre?
En ideologihistorisk analyse av Friedrich Naumanns
Demokratie und Kaisertum (1900) og Oswald Spenglers
Preußentum und Sozialismus (1919)

Av

Hallvor Brunstad

Hovedfagsoppgave i historie
Historisk Institutt
Universitetet i Bergen
Høsten 2006

Forord

Denne oppgaven kunne ikke blitt til uten hjelp og støtte fra andre. Først og fremst vil jeg takke min gode veileder Christhard Hoffmann, som både hjalp til med å lede meg inn på temaet, og som har ledet meg på rett vei mange ganger i hele prosessen både gjennom mine besøk på Universitetet i Bergen, i telefonsamtaler og kommentarer til kapittelutkastene mine. Christhard har vært flink til å stille krav, men har gjort det på en slik måte at jeg aldri har mistet motet og slik at jeg har kunnet yte mitt beste.

Jeg vil også takke følgende personer for vennlig hjelp i forkant av og/eller under mine arkivbesøk i Tyskland: Sigrid von Moisy og Petra Höhenberger ved Bayerische Staatsbibliothek i München, Caroline Lamey-Utku ved Institut für Zeitgeschichte i München, og Michael Fehlauer ved Bundesarchiv Lichterfelde i Berlin.

Det er også på sin plass å takke de ansatte i voksenavdelingen i Kristiansand folkebibliotek, og da spesielt Jorunn Henriksen, som gjennom flere år har bestilt mange titalls bøker fra andre biblioteker, og uten denne hjelpen ville oppgaven vært vanskelig å realisere.

Til slutt vil jeg takke min kone Ragnhild for tålmodigheten gjennom mange ensomme kvelder som har gått med til skriving, og en takk går også til mine tre sønner Håkon (5), Vegard (3) og Ivar (1) for å ha vært snille barn med gode sovehjerter, slik at pappa har fått arbeide i fred.

Kristiansand, 20. september 2006

Hallvor Brunstad

Innhold

1. Innledning

1.1 Tema

”*Einen Kommunisten zum leidenschaftlichen Nationalsozialisten zu machen, das ist bei Gott nicht schwer. Den beide sind aus gleichem Holz geschnitzt, ein Gemeinsames verbindet sie zum gleichen Typ: der Wille zur Macht und das Prinzip des Kampfes.*”[1] – Josef Goebbels

Da Adolf Hitler ble kansler den 30. januar 1933 var Tyskland i dyp krise. Tyskland slet med dårlig økonomi, og store deler av folket hadde dårlige levevilkår og problemer med å klare seg økonomisk. Millioner var arbeidsledige, og kraftige sammenstøt mellom nasjonalsosialister og kommunister kunne minne om tidene forut for en borgerkrig. Nasjonalsosialistene forsøkte å løse dette ved å forkaste økonomiske ytterpunkt som kapitalisme og marxisme, og erstatte dette med etnisk nasjonalisme og ”tysk” sosialisme.

Nasjonalsosialistenes maktovertakelse og befesting av makten i april 1933 markerte slutten på Weimarrepublikken, og dermed også slutten på det nye tyske demokratiet. Weimarrepublikken var en moderne demokratisk stat, men mistet stadig oppslutning frem mot nasjonalsosialistenes maktovertakelse; mange som hadde sluttet opp under demokratiet i 1918-19, vendte demokratiet ryggen i 1933.[2]

En kontrafaktisk tanke om en venstreliberal, kollektivistisk og ikke nasjonalsosialistisk kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme som kunne ha fått gjennomslag rundt 1900 og gitt et annet historisk forløp for Tyskland er uten tvil spennende. Den ideologiske kombinasjonen som fantes der, ble fremmet av politikeren Friedrich Naumann,[3] men den slo aldri gjennom. Like etter første verdenskrig, i 1919, forsøkte filosofen Oswald Spengler å argumentere for en egen ”prøyssisk” sosialisme under en nasjonal overbygning[4] som en reaksjon på marxistisk sosialisme, men lyktes i praksis kun å angripe den nye Weimarrepublikken. Selv om de forfektet at nasjonalisme og sosialisme kunne forenes, var det likevel store ulikheter mellom dem. De fantes både på høyre- og venstresiden i tysk politisk liv, de var både aristokratiske og antiaristokratiske, modernister og antimodernister og hadde ulike syn på måten samfunnet skulle betraktes, hvordan samfunnsproblemer skulle løses, hvordan en skulle nå målet om en kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme, og hvordan samfunnet skulle se ut. Det de

[1] Höver 1992:73. Sitert fra *Proletariat und Burgeoisie*: NS-Briefe Nr. 27 v. 1. november 1926.
[2] Henig 1998:83-85.
[3] Se Naumann 1905. Boken blir analysert i kapittel 3.
[4] Se Spengler 1921. Boken blir analysert i kapittel 4.

imidlertid hadde felles, var et ønske om en kollektivistisk og nasjonalistisk statsløsning der den politiske hovedkonfliktlinjen mellom høyre- og venstresiden var visket ut. Men kan de regnes som stefedre for nasjonalsosialismen? Plukket nasjonalsosialistene opp tankegods fra dem og integrerte i egen ideologi, eller skapte Naumann og Spengler, uten å ville det, en politisk dynamikk som gjorde det lettere for nasjonalsosialistene å lykkes? Bak Goebbels svulmende sitat over finnes det likevel en kjerne av sannhet: Goebbels var den eneste av disse tre som hadde en viss suksess med å vinne over industriarbeidere, og han var den av dem som fikk desidert størst politisk makt og innflytelse.

Men hvorfor? Det er etter min vurdering mottakeligheten blant befolkningen som avgjør om en idé blir en suksess eller ikke. I ulike historiske kontekster er det ikke noen garanti for at samme politiske idé gir lik respons. Ideologi, som består av et overveiende konsistent sett politiske idéer, består alltid av en todeling; på den ene siden skal den beskrive det gode samfunnet, og på den andre hvordan en skal nå målet.[5] Den ideologiske mottakeligheten i seg selv behøver ikke å si noe om *hvorfor* en idé har oppstått, men den vil alltid være utslagsgivende med hensyn til *om* den blir en suksess. Eksempelvis er det ikke noe i veien for å lage et partiprogram i dag basert på et opplyst enevelde, men det vil aldri få noen oppslutning fordi folk ikke lenger tror på ideologien.

Naumann og Spengler konseptualiserte hver sin "tyske" sosialismevariant som fra før ikke var artikulert. Å studere disse to og hva som påvirket dem i deres samtid er helt sentralt for å forklare *hvorfor* forsøk på å kombinere nasjonalisme og sosialisme oppstod i datidens Tyskland, og for å beskrive det idéhistoriske innholdet og effekten det fikk. En tenkt kombinasjon mellom nasjonalisme og sosialisme er idéhistorisk sett paradoksal fordi den på mange underpunkter inneholder antagonistiske par som er gjensidig ekskluderende. De er i utgangspunktet ikke ideologier som kan smelte sammen med hverandre med lite motstand, for på grunn av de store ideologiske forskjellene er det umulig å danne en syntese mellom dem uten å utsette én eller begge for store modifikasjoner. Så hvordan ble dette forsøkt løst?

[5] Hinich and Munger 1994:2-3.

1.2 Problemstilling

Med bakgrunn i det ovenfornevnte, kan følgende problemstilling formuleres: *Hvordan kan en forklare at en kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme oppstod i datidens Tyskland ca 1900 og ca 1919; hva var hovedtrekkene i Naumanns og Spenglers forsøk på å forene nasjonalisme og sosialisme, og hvilken politisk effekt hadde den på samtiden og nasjonalsosialismens fremvekst, representert ved Goebbels?*

I denne oppgaven kommer jeg til å argumentere for at Naumanns konsept var et forsøk på å skape en bred politisk forankring fra venstre, for å skape et masseparti basert på liberal tradisjon. I tillegg henger det sammen med hans personlige syn på sosiale reformer som både etisk riktig og ønskelig. Naumanns konsept hadde uansett problemer med å slå igjennom på grunn av mistro mellom høyre- og venstresiden, og at konseptet først og fremst var basert på personlige erfaringer og i langt mindre grad på kollektiv bevissthet. Spenglers ”prøyssiske” sosialisme oppstod i det postrevolusjonære München som en reaksjon på revolusjonen, og som et resultat av antianglikansk tradisjon og kultursyklusteori, der marxismen ble vurdert som et produkt av ”fordervet” britisk *Zivilisation*, som ødela tysk *Kultur*.

Både Naumann, Spengler, og Goebbels som nasjonalsosialist, forfektet en kollektivistisk politisk modell der nasjonalismen og idéen om det nasjonale fellesskapet var sentral - og på tross av store politiske forskjeller ellers. Det største problemet med modellen var at den ikke passet inn med de politiske realitetene, hvor det fantes politisk motstand mellom høyre- og venstresiden - som både Naumann, Spengler og Goebbels ønsket å integrere under en nasjonal overbygning. Det ideologiske problemet med den delte nasjonen ble tenkt løst ved å integrere den nasjonale og den sosiale idé. Med den nasjonale isolasjonen og de forverrede levekårene for tyskere flest etter første verdenskrig, fikk slike kollektivistiske politiske modeller økt oppslutning, noe som la forholdene til rette for nasjonalsosialistene.

Alle tre henvendte seg også til marxister og den politiske venstresiden for å få dem til å bli nasjonalister og dermed sikre seg selv en massebasis. Dette var i og for seg både logisk og en politisk nødvendighet med tanke på at sosialdemokratene fra og med 1912 ble det største partiet i Riksdagen. Oswald Spengler er den eneste av disse tre som kan regnes inn under den politiske høyresiden, mens Naumann var venstreliberal og Goebbels lå i utgangspunktet langt til venstre for Naumann igjen. Selv om de hadde ulikt syn på en rekke andre politiske områder[6] var alle tre kollektivister og nasjonalister, men med ulik tilnærming til problemene og ulike løsninger.

[6] Se kapittel 5.

1.3 Metodevalg og ideologibegrepet

Metode kan defineres som fremgangsmåten som blir brukt for å finne et svar på problemstillingen. Til denne oppgaven er det valgt å bruke *opphavs-, innholds-, og virkningsanalyse* for Naumanns *Demokratie und Kaisertum* og Spenglers *Preußentum und Sozialismus* for å besvare første del av problemstillingen. For å besvare på spørsmålet om ideologisk kontinuitet til Goebbels og NSDAP, vil det bli foretatt en innholdsanalyse av partiprogrammet fra 1920, og fra Goebbels *Der Angriff (ca 1927-1932),* og gjennomføre komparasjon med *Demokratie und Kaisertum* og *Preußentum und Sozialismus*.

Etter dette vil oppgaven ha klar hovedvekt på politisk idéhistorie, men en politisk kontekstualisering vil også være nødvendig for å forklare opphav og virkning.

Siden oppgaven er en analyse av politisk filosofi er ideologibegrepet helt sentralt. Jeg har valgt å bruke Giovanno Sartoris definisjon på ideologi:

> ”*[Ideologi er] et internt konsistent sett av læresetninger som både lager proskriptive og preskriptive krav til menneskelig handling. Alle ideologier har implikasjoner for (a) hva som er etisk bra, og (derfor) hva som er dårlig; (b) hvordan samfunnets ressurser bør distribueres; og (c) hvor makten bør befinne seg*”[7]

Sagt på en annen og enklere måte sier ideologien oss hva som er bra, hvem som får hva og hvem som skal ha makten[8], men jeg velger her å kalle dem henholdsvis ”etiske idealer”, ”økonomisk distribusjon” og ”maktfordeling”. Gjennom analyse av punktene (a-c) er det enkelt å sammenligne ulike ideologier med hverandre. Og selv om en kan finne store forskjeller mellom tilsynelatende motstridende ideologier, kan en også finne likhetstrekk, som den fremtredende brorskapstanken i både nasjonalisme og sosialisme. Videre vil en analyse av punktene (a-c) synliggjøre indre konsistens i de ulike ideologiene. Indre konsistens er også et premiss for å kalle dem ideologier. Svarene på spørsmålene om hva som er etisk bra, hvordan samfunnets ressurser skal fordeles og hvor makten skal befinne seg vil henge sammen og støtte hverandre; de vil ikke være motstridende eller ubeslektet.[9]

Innholdsanalysen av bøkene til Naumann og Spengler, og innholdsanalysen av partiprogrammet til NSDAP og *Der Angriff* tar utgangspunkt i de tre hovedpunktene (a-c) i

[7] Sartori 1976:78; Hinich and Munger 1994:11.
[8] Hinich and Munger 1994:11.
[9] Hinich and Munger 1994:12-13. Selv om ideologien må unngå selvmotsigelser, er det ikke nødvendig med perfekt konsistens. Ingen ideologier har perfekt konsistens fordi det i realiteten er umulig. Likevel går det en terskel hvor ytterligere mangel på konsistens leder til redusert oppslutning. *Ibid*., s. 15.

definisjonen over, både fordi det treffer ideologibegrepet og fordi felles variabler gjør det mer fruktbart å sammenligne dem[10] og dermed finne svaret på problemstillingen.

1.5 Forskningsstatus

Det har blitt forsket mye på røttene til nasjonalsosialismen, men her har hovedfokuset tradisjonelt vært på den delen av nasjonalsosialistisk ideologi som omhandlet nasjonalismen. Her kan en nevne historikere som Kurt Sontheimer med sin klassiske *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik* fra 1962 som analyserte de politiske strukturene og åndsstrømningene i nevnte periode, eller Fritz Sterns like klassiske *The Politics of Cultural Despair* fra 1961 som analyserte den intellektuelle bakgrunnen til nasjonalsosialismen og med hovedfokus på tysk nasjonalisme. Det er derimot skrevet langt mindre om sosialisme som vokste frem utenfor arbeiderklassen, og som i *dette* tilfellet, alltid eksisterte sammen med nasjonalisme. Et eksempel på dette er likevel Ulrich Hövers bok *Joseph Goebbels – ein nationaler Sozialist* fra 1992. Bokens tittel er en fin oppsummering av Hövers tese om Goebbels som primært sosialist. Dette markerte etter mitt syn et fremskritt fra tidligere forskning, hvor sosialismen i nasjonalsosialismen ble vurdert som rent taktisk og dermed overfladisk. Han går likevel etter min mening for langt i betoningen av Goebbels som nasjonalsinnet sosialist, og legger således for lite vekt på de rasistiske og antisemittiske trekkene ved Goebbels.

Fordi sosialismedelen av nasjonalsosialismen har blitt tolket som en taktikk for å lure arbeiderklassen til nasjonalsosialistenes leir, har studiet av nasjonalsosialismen av den grunn fått sterk slagside mot den nasjonalistiske delen, mens sosialismedelen har blitt overfladisk behandlet eller ignorert som ubetydelig.[11]

Som oversiktsverk for Friedrich Naumann er biografien til Theodor Heuss, *Fridrich Naumann. Der Mann - Das Werk - Die Zeit* ruvende. Selv om boken ble utgitt første gang så tidlig som i 1937, mangler det nyere – og grundigere - biografiske verk av andre forfattere: Heuss, som ble den første tyske forbundspresident i 1949, kjente Naumann personlig og brukte nesten utelukkende primærkilder for arbeidet. For Spenglers del er det skrevet flere biografiske bøker, deriblant Anton Mirko Koktaneks *Oswald Spengler in seiner Zeit* fra 1968, og Detlef Felkens *Oswald Spengler: konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur* fra 1988. Imidlertid er ikke presisjonsnivået alltid like godt i forhold til oppgavens problemstilling.

[10] Se Kjelstadli 1999:263ff om komparativ metode.
[11] Werth 2001:21.

Boken *Sozialismus und Nation* av Christoph Werth er den eneste forskningen jeg har kommet over som omhandler kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme i tysk historie, hvor han beskriver denne kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme hos tenkere som Friedrich Naumann, Oswald Spengler, Ferdinand Tönnies, Walther Rathenau, Wichard von Moellendorff, Arthur Moeller van den Bruck, Ernst Niekisch, Ernst Jünger og Werner Sombart. Den er et oversiktsverk som jeg ble oppmerksom på sent i skriveprosessen. Boken er delvis overlappende når det gjelder Naumann og Spengler, men beskrivelsen er kort og overfladisk. Verket bærer videre preg av å være leksikalsk fordi forfatteren forsøker å rekke over mye på begrenset plass, og mangler ikke minst en sammenligning mellom Naumann, Spengler og Goebbels. Han lander dessuten på andre konklusjoner enn undertegnede – blant annet når han ser på Goebbels som en ren maktmanipulator, som uten en indre overbevisning kun brukte ideologi for å oppnå makt.

1.4 Avgrensing og struktur

Innholdsanalysen av bøker er avgrenset til Naumanns og Spenglers hovedverker på dette området; Naumanns *Demokratie und Kaisertum* og Spenglers *Preußentum und Sozialismus*. Men andre kilder brukes der det er nødvendig for å komplettere eller nyansere dette bildet eller vise til en politisk utvikling over tid. Oppgaven er dessuten avgrenset til de politisk-idehistoriske lagene, ettersom de blir vurdert som de mest sentrale etter problemstilingen.

For å studere de politiske og idéhistoriske trendene i Tyskland som ledet frem mot Naumanns og Spenglers verk, har en redegjørelse på dette området vært nødvendig. Dette finnes både i kapittel 2, og i opphavsanalysen i de biografiske kapitlene 3 og 4. For å studere effekten på NSDAP i partiets tidligere periode er det også nødvendig å gå ut over året 1919. Det er derfor naturlig å sette en tidsavgrensning fra 1900 til 1933. Selv om oppgaven inneholder analyse av det ideologiske motsetningsforholdet mellom nasjonalisme og sosialisme fra før århundreskiftet for å kaste lys på opphavet av bøkene, vurderes ikke dette som et brudd på tidsavgrensningen.

Alle kapitlene skal som helhet gi svar på problemstillingen og belyse hver sine deler av den: I kapittel 2 ser jeg nærmere på det ideologiske motsetningsforholdet mellom nasjonalisme og sosialisme i tysk historie. Her kommer også en grundigere gjennomgang av begrepene nasjonalisme og sosialisme, som her trenger mer enn en kort definisjon for å skjønne dynamikken mellom dem i tysk historie. Jeg ser på idéhistoriske muligheter og hindringer for samling, og argumenterer for at kombinasjon av økonomisk kaos og internasjonal isolasjon i

kjølvannet av første verdenskrig var avgjørende for at nasjonalisme og sosialisme kunne kombineres i én politisk modell med suksess.

Kapittel 3 er et biografisk kapittel om Friedrich Naumann som gjennom opphavsanalyse beskriver hvilke bevegelser, enkeltpersoner og hendelser i det tyske samfunnet som hadde innflytelse på ham som forfatter av det politiske hovedverket i denne oppgaven. I tillegg kommer en innholdsanalyse av *Demokratie und Kaisertum* fra 1900, og en virkningsanalyse av boken og Naumanns nasjonalsosiale politiske aktivitet.

Deretter, i kapittel 4, kommer et biografisk kapittel om Oswald Spengler som tar for seg hva som påvirket ham som tenker og forfatter – i de fleste tilfellene resepsjon av filosofer og andre forfattere – altså en opphavsanalyse. Deretter kommer en innholdsanalyse og virkningsanalyse av boken *Preußentum und Sozialismus* fra 1919, før jeg tar for meg effekten av hans politiske forsøk, med særlig vekt på forholdet til NSDAP.

I kapittel 5 vil nasjonalsosialismens forsøk på kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme, representert ved Goebbels, blir analysert med hensyn til innhold. Innholdsanalysene av *Demokratie und Kaisertum* og *Preußentum und Sozialismus* blir deretter sammenlignet med innholdsanalysen av partiprogrammet og nasjonalsosialismen hos Goebbels for å svare på spørsmålet om ideologisk kontinuitet.

Kapittel 6 er oppgavens siste og et kort oppsummerings- og konklusjonskapittel der resultatene blir presentert.

2. Det ideologiske motsetningsforholdet mellom nasjonalisme og sosialisme i tysk historie

2.1 Nasjonalismens fremvekst

I første halvdel av 1800-tallet vokste det frem en borgerlig liberal bevegelse som i tillegg var egalitær og hadde som mål å forandre det bestående samfunnet til ”fremskritt” i liberal retning.[12] Disse tidlige idealistiske håpene om liberale reformer ble imidlertid en skuffelse, siden mange av de tyske statene ikke fulgte dem opp. Selv om mange tidlige liberale så på sentralisering som en avart av napoleonismen, fikk de yngre liberale stadig sterkere gjennomslag for at sentralisering var essensielt for gjennomføringen av reformene. Denne sentraliseringen var radikal av to årsaker; 1) den omfattet et ønske om en føderal overbygning som samlet statene under én politisk ledelse, 2) den skulle gjøre den tyske lokalpatriotismen til for eksempel bayere og prøyssere mindre viktig og skape en tysk *Volksnation*.[13]

Revolusjonen i 1848 var i utgangspunktet en spredning av den franske revolusjonen samme år, og førte med seg et liberalt og nasjonalistisk krav om økte sivile rettigheter og krav om et parlamentarisk politisk system, samtidig som føydalismen skulle avskaffes og de tyske statene samles til ett rike. De revolusjonære lyktes med noen av målene, om enn kortvarig og i en del av statene. Men de feilet i å samle Tyskland, og fra og med 1851 hadde reaksjonen annullert de fleste stående resultatene med hensyn til sivile rettigheter.[14]

Nasjonalistene nådde sitt mål om et samlet Tyskland i 1871, men på en helt annen måte enn forventet. Tyskland ble ikke samlet gjennom liberal opposisjon, men gjennom kriger mot Danmark, Østerrike og Frankrike, og under konservativ prøyssisk ledelse. Med dette kom ”*eine substantielle Inhaltsveränderung des deutschen Nationalismus*”.[15] Nasjonalismen var ikke lenger en reformistisk opposisjonsbevegelse; den beveget seg gradvis mot høyre, og ble i sterkere grad

---

[12] Ullrich 1997:376; Eley 1994:19; http://www.pganuszko.freeuk.com/dissertation/nationalism.htm

[13] For en gjennomgang av tidlig tysk nasjonalisme, se for eksempel Schulze, Hagen. 1991: *The Course of German Nationalism. From Frederick the Great to Bismarck 1763-1867.* Cambridge University Press.

[14] Se for eksempel http://www.germany.info/relaunch/culture/history/1848.html. Se også Blackborn, D. & Eley, G. 1984: *The Peculiarities of German History - Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany.* Oxford University Press. Forfatterne argumenterte i boken for at revolusjonen hadde feilet på grunn av “føydalisering” av det tyske borgerskapet. Borgerskapet hadde vært drivkraften bak de franske revolusjonene, men i Tyskland var borgerskapet riktig nok liberalt, men ikke spesielt demokratisk. Borgerskapet følte seg truet økonomisk og sosialt av proletariatet, og inngikk en uformell allianse med det agrare aristokratiet der de inntok en underordnet politisk rolle.

[15] Ullrich 1997:376. Sitert fra Wehler, H.-U. 1995: Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Bd. III: *Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914*, München, s. 947.

tatt opp av konservative.[16] Tanken om liberalt fremskritt ble aldri tatt opp av de konservative, og senest 1880 ble den tyske nasjonalismen en ”*illiberal […] statskonform integrasjonsideologi*”[17] som identifiserte seg med den herskende politiske og sosiale orden.[18] De konservative hadde lyktes i å gjøre nasjonalismen til sin egen, men ikke uten protester fra de liberale.[19]

Nasjonalismen i Tyskland fra århundreskiftet og frem til 1914 ble ikke bare fremmet av det konservative regjeringspartiet, men muligens i større grad av de nasjonalistiske interessegruppene – de såkalte *Agitationsverbände*, hvorav flere ble nasjonalistiske masseorganisasjoner med sterk innflytelse og påvirkningskraft.[20] Nasjonalismen disse representerte kan klassifiseres under en type etnisk nasjonalisme,[21] hvor medlemskapet i nasjonen var arvelig og staten var basert på tanken om å ivareta etniske tyskeres interesser: Ettersom Tyskland fungerte som tyskernes hjemland var den tyske staten etter denne tankegangen å regne som tyskernes beskytter. Etnisitet, men også rase, språk og kultur ble derfor i teorien helt sentrale markører med hensyn til hvem som ble akseptert som tyskere.[22]

[16] De konservative var ofte prøyssiske patrioter og i utgangspunktet motstandere av nasjonalismen.
[17] Ullrich 1997:376.
[18] Ullrich 1997:376; Jarausch 1982:166ff.
[19] I 1888 sa for eksempel Riksdagsrepresentanten Ludwig Bamberger følgende om de konservatives overtakelse av nasjonalismen: ”*Das nationale Banner in der Hand der preußischen Ultras und der sächsischen Zünftler ist die Karikatur dessen, was es einst bedeutet hat, und diese Karikatur ist ganz einfach so zustande gekommen, daß die überwundenen Gegner sich das abgelegte Gewand des Siegers angeeignet und dasselbe nach ihrer Fasson gewendet, aufgefüllt und zurechtgestützt haben, um als die lachenden Erben der nationalen Bewegung darin einherstolzieren zu können*.“ Ullrich 1997:376. Sitert fra Winkler, A. H. 1979: *Vom linken zum rechten Nationalismus. Der deutsche liberalismus in der Krise von 1878/79*, in: A. H. Winkler: Liberalismus und Antiliberalismus. Studien zur politischen Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts , Göttingen, s. 36.
[20] Eksempler på disse var *Die Deutsche Flottenverein* fra 1898 med over 300.000 medlemmer, som tok til orde for flåteopprustning med henblikk på kolonial ekspansjon. En annen var *Die Deutsche Ostmarkenverein* fra 1894 som ble opprettet i skuffelse over regjeringens ”svake” politikk mot polakkene, og tok til orde for sterk germanisering og utvisning av de polakkene som nektet. I 1886 ble *Allgemeinen Deutschen Sprachverein* dannet, som skulle ”rengjøre” det tyske språket fra alle ”unødvendige fremmede bestanddeler” og på denne måten ”styrke den nasjonale bevisstheten i det tyske folket”. Alle disse ble overgått av *Alldeutsche Verband* med hensyn til radikalitet og aktivitet. Selv om organisasjonen ikke hadde mer enn 23.000 medlemmer ved århundreskiftet, utviklet den seg til en ”spydspiss” for den nasjonale opposisjonen fra høyre, hvor den utflankerte regjeringspartiet. Utdanningsnivået lå langt over gjennomsnittet, med hovedandelen av medlemmene fra utdanningsborgerskapet. Nesten to tredeler av medlemmene hadde en akademisk utdanning, og mer enn halvparten var offentlig ansatte. Organisasjonen fremmet elementer som antimodernisme, pangermanisme, rasisme, ekspansjonisme og sosialdarwinisme, og opererte med en todeling av verden hvor det gode måtte kjempe mot fiendene – sosialdemokrater, venstreliberale, jøder, etniske minoriteter og naboland som satte seg i veien for tysk ekspansjon. Se Ullrich 1997:380-383. For en generell gjennomgang av tysk minoritetspolitikk, se Berghahn 1994:96ff.
[21] Se for eksempel Sluga, Glenda. 1998: *Identity, Gender, and the History of European Nations and Nationalisms*, in: Anthony D. Smith (ed.): *Nations and Nationalism*, vol.4, no.1, p. 88. Denne typen nasjonalisme kalles også “klassisk”, eller ”østlig”, i motsetning til en ”borgerlig”, eller ”vestlig” nasjonalisme, hvor medlemskapet er knyttet til staten, uavhengig av etnisk opprinnelse. Skillet mellom østlig og vestlig nasjonalisme har blitt brukt for å skille mellom tysk og fransk eller britisk nasjonalisme, og har blitt fremmet av blant andre John Hutchinson i boken *Modern Nationalism*, London 1994 og Ernest Gellner i boken *Nations and Nationalism*, Oxford 1983.
[22] Se for eksempel Eley 1994:185ff, 200ff; Geulen 2004:110ff. Et godt eksempel på dette er Keiserrikets minoritetspolitikk. Selv om Keiserriket tolererte mennesker av for eksempel polsk eller dansk opprinnelse, krevde det i praksis full assimilering og germanisering på grunn av dets illiberale og autoritære karakter. Se her Berghahn 1994:114. Dette betydde ikke at det ikke ble gjort forsøk på andre former for integrering enn gjennom bruk av makt, men talsmennene for maktbruk klarte gjentatte ganger å få gjennomslag for sine strategier. *Ibid.*, s. 123.

Nasjonsbegrepet fikk en langt sterkere etnisk vektlegging gjennom den tyske *Volksnation*,[23] hvor borgerne etter nasjonalistenes selvforståelse ble definert etter etnisk tilhørighet, og ikke etter statsborgerskap. For å kalle seg tysker måtte en i nasjonalistenes øyne samtidig være av ”tysk blod”. En må også ta i betraktning at den ofte feilaktige mottakelsen av Nietzsches makttanke også passet perfekt inn i dette mønsteret, og denne var svært populær på høyresiden. En tilsvarende resepsjon kom av Charles Darwins *Origin of the Species*[24], hvor den pessimistiske ”kampen for tilværelsen” alarmerte nasjonalistene. Sammen med Nietzsche ble Darwin tatt til inntekt for en sosialdarwinisme hos den tyske høyresiden, hvor det moralske skillet mellom menneske og dyr ble uklart, og aggressiv militarisme og kolonialisme kunne således rettferdiggjøres ved biologiske metaforer.[25]

Nasjonalismen hadde med dette også en tilsvarende effekt på antisemittismen.[26] Antisemittismen hadde før dette hatt en sterk antimodernistisk dimensjon, hvor jødene blant annet ble identifisert som ansvarlige for de negative effektene av moderne kapitalisme – men ble likevel i langt større grad tolerert i den grad de ble kulturelt assimilerte – noe de ofte også var. Det nye var imidlertid at en i større grad lånte fra raseteoriene som først ble introdusert av den franske forfatteren Arthur de Gobineau, som postulerte at en overlegen og sivilisasjonsskapende ”arisk” rase bygget opp høykulturer, men som senere gikk under – eller står i fare for å gå under - på grunn av raseblanding. Svaret på ”det jødiske problemet” kunne derfor ikke bli assimilering, siden den *egentlige* ”trusselen” lå i ”blodet”, men å hindre innvandring og å ta fra jødene sivile rettigheter.[27]

Som den tyske historikeren Dietrich Orlow har påpekt, var generasjonen som var med på å grunnlegge det tyske riket på samme tid påfallende usikre på rikets fremtid. Dette viste seg blant annet gjennom en irrasjonell frykt for revolusjon og anarki, hvor Tysklands fiender under Bismarck etter tur ble identifisert som ”hevngjerrige” franskmenn, ”unasjonale” katolikker og ”forræderske” sosialister.[28]

Frem mot 1914 ble både de tyske elitene og bredere lag av det tyske folket både mer nasjonalistiske og mindre tolerante overfor minoriteter, og nektet å tillate at minoriteter fikk bevare deres egen kultur; og i tillegg til at denne nasjonalismen fikk rasistiske og imperialistiske undertoner som tok til orde for sterk tysk dominans og minoritetenes underkastelse. Se Berghahn 1994:115.

[23] Inspirasjonen til dette etniske statsbegrepet kom trolig fra for eksempel Johann Gottlieb Fichte. Se for eksempel hans *Reden an die deutsche Nation,* som er tilgjengelig på internett på følgende adresse: http://gutenberg.spiegel.de/fichte/dnation/dnation.htm

[24] Boken ble først publisert i 1859, og forelå på tysk fra 1875.

[25] Geulen 2004:20ff,25ff.

[26] Den tyske antisemittismen var på dette tidspunktet ikke unik i Europa eller spesielt sterk. Se for eksempel Orlow 1997:36.

[27] Orlow 1997:36.

[28] Orlow 1997:35.

Negativ integrasjon, forstått som forsøket på å samle folket om nasjonalismen ved å peke ut fiender, var ikke den eneste måten dette ble forsøkt på. Historiefaget hadde en like viktig rolle fordi den ofte idylliserte tysk fortid slik at den passet med nasjonalistisk ideologi. Eldre historie som omhandlet interne nasjonale stridigheter mellom tyskere ble nå tonet ned og således erstattet med et syn som var mer forenlig med nasjonalismen. Konflikter mellom tyskere og polakker ble derimot ikke tonet ned av samme årsak, og det ble poengtert hvor viktig det var for tysk sivilisasjon å triumfere.[29]

Det tyske militæret fikk dessuten en helt spesiell posisjon i det tyske samfunnet etter samlingen av Tyskland, og fenomenet "militariseringen av borgerskapet" – som historikeren Gerhard Ritter kalte det, oppstod.[30] Militæret hadde ikke bare fått en sterk konstitusjonell plass i konstitusjonen fra 1871,[31] men fikk samtidig æren for samlingen av Tyskland. Grensen mellom militarisme og nasjonal enhetstanke ble på denne måten uklar. Talende for denne var historikeren Heinrich von Treitschkes flerbindsverk *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert* som ble gitt ut i perioden 1879-1894, hvor han argumenterte for at militær makt alene var bestemmende for en nasjons skjebne.[32] Det var derfor ikke uten grunn at de nasjonalistiske pressgruppene samtidig ble de mest aggressive talsmennene for flåteopprustning og militarisering.

2.2 Sosialismens[33] fremvekst

Den raske industrialiseringen[34] i Tyskland, som for alvor kom i gang på 1840-50-tallet var hovedårsaken til sosialismens fremvekst. Ettersom industrien i all hovedsak var lokalisert i og

---

[29] Orlow 1997:35.
[30] Orlow 1997:35.
[31] Orlow 1997:35.
[32] Orlow 1997:36.
[33] Selve sosialismebegrepet er svært komplekst, men som i følge oppslagsverket *Geschichtliche Grundbegriffe* tilhører en kategori "*zukunftsorientierter Bewegungsbegriffe*" som har vist teoretiske skisser for fremtiden, og som ikke har vært basert på historisk realitet. I prinsippet er derfor begrepet ikke forandret siden det oppstod, men har blitt fylt med forskjellig meningsinnhold, og blir i dagligtalen tett forbundet med det kommunistiske konseptet om det "klasseløse" samfunnet. I denne oppgaven har jeg valgt å bruke sosialismebegrepet friere, og da til å betegne en fremtidsorientert politisk bevegelse som arbeider for økonomisk og/eller sosial utjevning. Felles for disse sosialistiske bevegelsene var at de kjempet om industriarbeidernes støtte, og var initiert fra politiske kretser både i og utenfra arbeiderebvegelsen. Interessen de tiltrakk seg fra politiske grupper utenfra må tilskrives deres økte numeriske, økonomiske og dermed også politiske viktighet. Se Brunner *et. al.* 1980:923-924. Begrepet sosialisme har innen marxistisk termonologi vært ensbetydende med den første fasen etter revolusjonen.
[34] Sammenlignet med andre europeiske land kom Tysklands industrialisering i gang sent, men langt mer voldsomt og opprivende enn i mange andre land. Industrialiseringen i Tyskland kom i gang på 1840-1850-tallet med bygging av jernbaner, tett fulgt av utvinning av kull og produksjon av jern og stål. Det som skilte Tyskland fra for eksempel Storbritannia var at veksten av industri innen kjemi og elektrisitet kom nesten *samtidig* med den kraftige

rundt de store byene, og først og fremst vest i landet, begynte disse å vokse. Primært skyldtes dette tilflytting fra de omliggende agrare områdene, men også en stadig sterkere befolkningsstrøm østfra. Dette skapte etter hvert stort press på byene, økte priser og dårlige levekår.

I Tyskland var sosialismen partipolitisk sett først og fremst representert av det marxistiske *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*[35] *(SPD),* men ble mot slutten av og etter første verdenskrig også representert av ytterligere to partier. SPD var opprinnelig en sammenslåing av Ferdinand Lassalles *Allgemeinen Deutschen Arbeitervereins* (*ADAV*) og August Bebels og Wilhelm Liebknechts *Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands* (*SDAP*) i 1875, og fikk da navnet *Sozialistischen Arbeiterpartei Deutsclands (SAP).* Etter at sosialistlovene ble opphevet i 1890, byttet partiet navn til SPD. I 1917 ble SPD splittet da fjorten riksdagsmedlemmer offisielt brøt ut av SPD i protest mot støtten til krigføringen under første verdenskrig, og stiftet partiet *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands (USPD).* Knappe to år senere, 1. januar 1919 – i kjølvannet av Novemberrevolusjonen i 1918, ble *Kommunistische Partei Deutschlands (KPD)* stiftet. Felles for disse sosialistiske partiene var at hovedmarkøren lå på økonomisk klasse, hvor "medlemskap" var relatert til forholdet til produksjonsmidlene; med andre ord ens posisjon i det kapitalistiske samfunnet. I det tyske samfunnet ble det derfor snakket om tre klasser; nemlig *borgerskapet/kapitalistene* (eierne av produksjonsmidlene), *proletariatet* (arbeiderne) og *småborgerskapet*, som havnet i en mellomstilling mellom disse to. Marx` poeng hadde vært at medlemmene av de forskjellige samfunnsklassene hadde felles økonomiske interesser, slik at det ville oppstå økonomiske interessekonflikter mellom de forskjellige samfunnsklassene. Rundt 1900 representerte SPD en merkverdig og paradoksal blanding av revisjonisme, som skulle en arbeide for en fredelig overgang til sosialisme uten revolusjon innenfor den eksisterende samfunnsorden[36], og ortodoks marxistisk revolusjonær tankegang gjennom ideologen Karl Kautsky. Frem mot 1914 ble revisjonistene i partiet stadig mer dominerende.[37]

Sosialismen var imidlertid ikke bare rent teoretisk, men var også en del av den mer eller mindre adskilte tyske arbeiderkulturen, hvor ideologien hadde en relativt underordnet rolle.[38] Før 1914 var SPD verdens største arbeiderparti, og hadde en mengde underorganisasjoner og

---

ekspansjonen innen utvinning av kull og stålproduksjon. Resultatet var at Tyskland på svært kort tid i europeisk sammenheng gikk fra å være et agrart samfunn til å være Europas sterkeste industrinasjon. Og rundt 1900 konkurrerte Tyskland med Storbritannia om å ha verdens sterkeste økonomi. Se Schulze 1991:36ff; Berghahn 1994:1ff.

[36] Denne retningen var først og fremst representert gjennom Eduard Bernstein.
[37] Ullrich 1997:175.
[38] Evans 1990:73.

foreninger.[39] SPD lagde egne sangbøker, støttet sosialistisk litteratur og drama, og opprettet egne biblioteker og idrettsklubber.[40] Selv om ikke alle disse fritidsaktivitetene var rent sosialistiske eller marxistiske har det blitt argumentert for at de bidro til å konsolidere samholdet mellom deltakerne.[41]

2.3 Ideologiske og praktiske hindre for samling

I tillegg til radikaliseringen av tysk nasjonalisme kom hva George L. Mosse kalte ”*die Nationalisierung des Massen*”.[42] Nasjonalismen var ikke lenger en elitebevegelse, men ble formidlet, først og fremst gjennom skolevesenet og militæret, slik at den nådde stadig større deler av befolkningen.[43]

Internasjonalismen i seg selv var langt fra den eneste hindringen. Selv om internasjonal solidaritet på bakgrunn av klasse og ikke etnisk tilhørighet i praksis var uforsonlig med synet nasjonalistene hadde på nasjonen, fantes det også en rekke andre punkter nasjonalistene ikke kunne ta opp i sin ideologi uten å måtte gå tilbake på majoriteten av det tankegodset de representerte. Nasjonalistene kunne for eksempel ikke ta opp sosialistenes internasjonalisme uten å gjøre sin egen definisjon av nasjonen, som beskytter av tyske interesser, meningsløs. Men også innenrikspolitisk, og spesielt med tanke på radikaliseringen av den tyske nasjonalismen før århundreskiftet, var det flere sosialistiske momenter nasjonalismen ikke kunne overta: Den sosialistiske egalitarianismen, som på det politiske området kjempet for demokratisering og utvidet stemmerett, på det økonomiske området kjempet for omfordeling av eiendom, og på det sosiale området kjempet for like rettigheter for alle borgere, både med hensyn til privilegier på bakgrunn av klasse og etnisk opprinnelse, kolliderte kraftig med både de tyske nasjonalistenes syn på nasjonen, rasismen og sosialdarwinismen som var en del av tysk nasjonalistisk ideologi på det tidspunktet. Sosialismen ble derfor også slått hardt ned på gjennom sosialistlovene fra 1878-90, som forbød sosialistiske, sosialdemokratiske og kommunistiske organisasjoner og deres aktiviteter på grunn av deres *”[…] Bestrebungen den Umsturz der bestehenden Staats- oder*

[39] Evans 1990:72.
[40] Evans 1990:72-73.
[41] Evans 1990:73.
[42] Sitert fra Ullrich 1997:377.
[43] Ullrich 1997:377.

Gesellschaftsordnung."[44] Kombinasjonen av to ideologier med så ulike utgangspunkt var derfor en stor utfordring.

Nasjonalistenes etniske nasjonalisme og nasjonaldarwinistiske tankegods hadde to viktige konsekvenser når det gjaldt forholdet til sosialistene. Ettersom forholdet mellom nasjoner og raser ble sett på som en livskamp hvor de svakeste bukket under og de sterkeste seiret, etter en rent biologisk tankegang, ble det også helt sentralt at nasjonen stod så sterk og samlet som mulig. Det største problemet var imidlertid at mange nasjonalister satt med følelsen av at sosialistene motarbeidet dette gjennom sabotasje og illojalitet. For nasjonalistene var spørsmålet om rase og nasjonal styrke et spørsmål om eksistensen til den tyske nasjon, og et spørsmål om liv eller død: Som forfatteren Houston Stewart Chamberlain skrev det i *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*:

> "*Kein humanitäres Gerede kann die Tatsache beseitigen , dass dies einen kampf bedeutet. Wo der Kampf nicht mit Kanonkugeln geführt wird, findet er geräuschlos im Herzen der Gesellschaft statt, durch Ehen, durch die Verringerung der Entfernungen, welche Vermischungen fördert, die durch verschiedene Resistenzkraft und Beharrlichkeit der verschiedend Menschentypen [...] Mehr als andere ist gerade dieser stumme Kampf ein Kampf auf Leben und Tod.*"[45]

På grunn av slik antinasjonalisme ble sosialistenes internasjonalisme og trussel om revolusjon ansett som et nasjonalt forræderi, og sosialistene ble stemplet som "*vaterlandslose Gesellen*"[46] av det nasjonalistiske borgerskapet. Dette hadde også sine røtter i at de i sin tid hadde vært motstandere av annekteringen av Alsace-Lorraine, og hadde sympatisert med den franske Pariskommunen[47], som August Bebel kalte "*ein kleines vorpostengefecht*".[48]

Historisk sett hadde også dette synet blitt fremmet av Bismarck, som hadde skjelt ut sosialistene som *Reichsfeinde* for å samle dem med flertallet og sikre en fortsatt konservativ kurs.[49]

Til tross for at en kan trekke visse biologiske metaforer til det deterministiske marxistiske historiesynet, stoppet stort sett likheten med høyresiden der. På den politiske venstresiden var det

---

[44] Lovene ble publisert i *Reichs-Gesetzblatt* no. 34, 22. oktober 1878. En digitalisert faksimile finnes på internett: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/da/Reichsgesetzblatt34_1878.jpg
[45] Chamberlain 1912:632. En digitalisert utgave av boken finnes på http://www.hschamberlain.net/index.html Boken ble første gang utgitt i 1899.
[46] Ullrich 1997:64.
[47] Ullrich 1997:64.
[48] Ullrich 1997:64.
[49] Ullrich 1997:64.

i realiteten ikke noe skille mellom nasjon og stat, og som tysker regnet en da følgelig alle tyske borgere, selv om de tilhørte etniske minoriteter.

Nasjonalismen til den tyske høyresiden ble også avvist av andre årsaker. I følge marxistisk teori var nemlig staten en overbygning som tjente interessene til kapitalistene, og kapitalistene var på sin side ute etter å holde arbeiderklassen i sjakk. Med andre ord var den borgerlige staten etter marxistisk teori, ved siden av kapitalistene selv, å regne som arbeidernes hovedfiende. Så for de elementene på den tyske venstresiden som tok dette tankegodset inn over seg, fungerte det immuniserende overfor forsøk på å gjøre nasjonalister av dem, fordi en støtte til nasjonen etter ortodoks marxistisk teori samtidig ville være antitetisk til klassekampen.

Det fantes imidlertid også marxister, spesielt i Østerrike, som forsøkte å gjøre nasjonalismen forenlig med marxismen. Den østerrikske politikeren og senere forbundspresidenten Karl Renner skrev i 1899 en bok under pseudonymet Synopticus som het *Staat und Nation*, hvor han opererte med et skille mellom den ”materielle” staten og den ”kulturelle” nasjonen, og argumenterte for at ulike lingvistiske grupper burde få kulturell autonomi. Renner avviste med dette en nasjonalistisk kobling mellom stat og nasjon.

Et annet eksempel på dette var østerrikeren Otto Bauer.[50] Han skrev en bok i 1907 kalt *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, hvor han argumenterte for en multietnisk konføderasjon hvor ulike etniske grupper hadde stor grad av lokalt selvstyre.

2.4 Ideologiske og praktiske muligheter for samling

Før 1914 var de ideologiske utsiktene for å samle nasjonalisme og sosialisme under én fane ikke særlig gode. Bevegelsene stod som nevnt langt fra hverandre både ideologisk og politisk; høyresiden visste at de hadde mye å tape på at sosialistene fikk makten og de fryktet at samfunnsforholdene skulle henfalle til kaos og anarki ved en sosialistisk maktovertakelse. Politikeren og forfatteren Eugen Richter skildret nettopp dette i sin science fiction roman *Sozialdemokratische Zukunftsbilder* fra 1891, hvor samfunnsforholdene var forferdelige på grunn av sosialistisk og kommunistisk aktivitet.

I utgangspunktet var det liten fare for at noe slikt skulle skje, fordi Keiserrikets statsforfatning sikret seg mot en forskyvning i parlamentarisk retning: Tyskland hadde et tokammersystem, bestående av Riksdagen og Riksrådet, hvor medlemmene av Riksdagen ble valgt gjennom allmenn stemmerett, mens Riksrådet bestod av aristokrater. Uansett var den

[50] Otto Bauer var sjefsteoretiker for det østerrikske sosialdemokratiske partiet.

parlamentariske utøvelsen begrenset til kontroll over skatter og budsjett, noe som i praksis ikke hadde noen spesiell effekt ettersom det bare inkluderte 5 prosent av alle offentlige utgifter.[51] Den store pengestrømmen ble fremdeles kontrollert av statene, av lokale myndigheter eller av den prøyssiske *Landtag*, hvor medlemmene ble valgt gjennom et treklassesystem som favoriserte aristokratiet. Videre måtte alle lovforslag passere gjennom begge kamrene, og ikke bare gjennom den folkevalgte Riksdagen. Dette ga i praksis det prøyssiske aristokratiet vetorett på alle lovforslag.

Den reelle politiske makten lå hos keiseren (som også var konge av Preussen) og hans rådgivere. Selv om en hadde allmenn stemmerett på papiret var det likevel en stor diskrepans mellom folkeviljen og det politiske oligarkiet som i praksis fattet beslutningene. Den folkevalgte Riksdagen hadde svært begrenset makt, mens en liten gruppe; og da særlig ministere på statlig og konføderalt nivå, lederne i den prøyssiske generalstaben, toppadministratorer på statlig nivå og keiserens nærmeste rådgivere,[52] i realiteten traff de viktigste politiske avgjørelsene. Kretsen var ikke bare liten, men også svært homogen sosialt og politisk. Den bestod nesten utelukkende av aristokrater som var politisk konservative.[53]

Likevel var det først og fremst de konservative som burde ha interesse av å finne et politisk kompromiss mellom nasjonalisme og sosialisme, og i mye mindre grad sosialistene selv. De konservative var politisk sett på vikende front, som valgresultatene viste med all sin tydelighet i 1912, hvor de to konservative partiene til sammen fikk 12 prosent av stemmene, mot sosialdemokratenes knappe 35 prosent.[54]

Ettersom sosialistene etter marxistisk klassetenkning skulle ha mer solidaritet overfor arbeidere i andre land enn overfor sin egen regjering, var nasjonalstaten i seg selv kun problematisk for sosialistene i den grad makthaverne utsatte dem for represalier - som Bismarcks sosialistlover - for det de oppfattet som manglende lojalitet overfor staten. På et teoretisk plan var nasjonalstaten ikke i seg selv noe hinder overfor internasjonalismen, men kravene fra nasjonalistene i praktisk politikk om nasjonal eksklusivitet var derimot en hindring som kunne reise spørsmål om sosialistenes nasjonale pålitelighet. I sosialistlovenes høytid risikerte de ikke bare å bli stemplet som ”*vaterlandslose Gesellen*”[55] og ”*Reichsfeinde*”[56], men også tiltale og fengsel. Bebel og Liebknecht ble dømt til to års fengsel hver i 1872 i en *Hochverratsprozeß* i

[51] Orlow 1995:29.
[52] Orlow 1995:71.
[53] Orlow 1995:71.
[54] Ullrich 1997:169,173.
[55] Ullrich 1997:64.
[56] Ullrich 1997:64.

Leipzig.[57] Mer vanlig var likevel bøter eller fengsel for ”*Schmähung von Staatseinrichtungen*”, ”*Aufreizung verschiedener Bevölkerungsklassen gegeneinander*”, ”*Wiederstandes gegen die Staatsgewalt*” eller ”*Majestätsbeleidigung*”.[58]

For nasjonalistene rørte derimot sosialistenes internasjonalisme ved ideologien i seg selv, i like stor grad som i praktisk politikk; nærmere bestemt ved nasjonaltanken. Hovedforutsetningen for nasjonalismen etter dens etniske definisjon var ivaretakelsen av interessene til det tyske folket på kollektivt grunnlag, den var derimot dårlig forberedt på grupper som falt innenfor definisjonen, men som avviste den.

Av den grunn kunne ikke de tyske nasjonalistene inngå noen syntese med sosialistene uten å gjøre ideologien meningsløs, så den eneste muligheten for en kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme var gjennom en *nasjonalt orientert* sosialismevariant.

En annen lovende mulighet for en ideologisk syntese mellom nasjonalisme og sosialisme fantes likevel i relasjonen til andre stater: En krig kunne føre til en nasjonal isolasjonisme som igjen ga økt fokus på viktigheten av nasjonalt samhold, og hvor sosialistene i alle involverte land lettere lot seg mobilisere for sine egne regjeringer. Dette ville samtidig ha en marginaliserende effekt på de internasjonalistiske elementene, og det ville bli enklere å tilstå sosialistene materielle eller politiske innrømmelser – som tross alt var et lite offer for å sikre deres nasjonale lojalitet – opp mot gevinstene av en seier eller katastrofen ved et tap.

I Tyskland var det først og fremst de sistnevnte omstendighetene som endret seg fra og med 1914, og som skapte gode forhold for veksten av en syntese mellom nasjonalisme og sosialisme.

2.5 SPDs vekst og høyresidens forsøk på å stanse veksten

Etter at sosialistlovene trådte ut av kraft høsten 1890 endret partiet navn til *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD). SPD fremmet et paradoksal blanding av snakk om revolusjon på den ene siden og politisk samarbeid innenfor det parlamentariske systemet på den andre. På tross av sosialistlovene klarte partiet å vise til stabil vekst, målt i antall stemmer i Riksdagsvalget, gjennom hele perioden. I 1890 hadde partiet 27,2 prosent av stemmene, og etter valget i 1912 ble SPD altså sterkeste parti i Riksdagen.

Den kraftige fremgangen for SPD henger ironisk nok tett sammen med Bismarcks egen politikk. Allerede like etter samlingen allierte Bismarck seg med de liberale - hans tidligere

[57] Ullrich 1997:66.
[58] Ullrich 1997:67.

erkefiender – for å styrke kommersiell og industriell kapitalisme i Tyskland, blant annet gjennom nedbygging av tollbarrierer. Dette bidro nettopp til å stimulere en rask vekst av arbeiderklassen med forverrede levekår i byene på grunn av omfattende tilflytting. Dette førte så til en eksplosiv vekst for SPD.[59]

På den ene siden skjønte Bismarck mekanismen bak veksten i SPD, som i praksis var dårlige materielle kår blant industriarbeiderne i byene, men trodde at det skulle være tilstrekkelig å bedre arbeidernes materielle kår uten å gi dem politisk makt. Han iverksatte derfor en velferdspolitikk som var uten sidestykke i samtiden i sin sjenerøsitet, med innføring av sykeforsikring (1883), arbeidsulykkesforsikring (1884), og alderspensjon (1889). På den andre siden ble det slått hardt ned på industriarbeidernes politiske organisasjoner. Etter et mislykket attentat mot Keiseren i 1878, som Bismarck forsøkte å knytte til SPD, lyktes det å få flertall i Riksdagen for at partiet og tilhørende fagforeninger måtte oppløses. Trykt materiale eller møter som fremmet sosialistiske doktriner ble også forbudt, og sosialister kunne utvises fra byen hvor lovbruddet ble begått.[60] Denne lovgivningen gjaldt i utgangspunktet kun for tre år, men ble fornyet helt til 1890, og med progressivt minkende majoritet i Riksdagen.

I konservative kretser hadde det eksistert forskjellige strategier for hvordan en kunne demme opp for sosialismen, for selv om de i likhet med sosialdemokratene ofte kunne lene seg i antikapitalistisk retning, fryktet de likevel konsekvensene av å gi dem politisk makt. Den protestantiske og antisemittiske pastoren Adolf Stöcker var en av dem som hevdet at industriarbeiderne måtte gis materielle innrømmelser, og håpte samtidig at dette ville føre dem over til de konservative og inn i de protestantiske kirkene.[61] Innenrikspolitisk var antisemittismen en mulighet som kunne tenkes å bygge bro mellom høyre- og venstresiden. I tillegg til at den respekterte det nasjonalistiske nasjonsbegrepet ved å ekskludere nasjonale minoriteter, fikk antisemittismen antikapitalistiske undertoner ved at jødene på nesten kollektivt grunnlag *også* ble identifisert som utbyttere av arbeiderklassen. Antisemittismen var således et første bindeledd mellom det nasjonale og det sosiale ved at den kombinerte etnisk nasjonalisme med antikapitalisme.

Andre var derimot ikke spesielt interesserte i sosiale reformer, men var av den oppfatningen at bruk av politimakt for å knuse fagforeningene og deres politiske organisasjoner skulle være

[59] Orlow 1995:45ff.
[60] Orlow 1995:51. Bismarck la også frem lovforslag om at de sosialistiske medlemmene av Riksdagen skulle utvises, og at det skulle bli umulig for velgerne å stemme på SPD-kandidater i fremtiden. Riksdagen nektet å godkjenne dette punktet, men støttet resten av lovforslaget. *Ibid.*, s. 51.
[61] Orlow 1995:50.

tilstrekkelig for å holde sosialistene i sjakk.[62] Bismarck hadde valgt en middelvei, i sin kombinasjon av materielle goder og politiske forbud.

Den fremgangsmåten som ble valgt fungerte uansett ikke. SPD ble bare sterkere og sterkere gjennom hele forbudsperioden, og økte således valgoppslutningen fra 493.000 i 1878, til hele 1.400.000 i 1890.[63] Representasjonen i Riksdagen var også omtrent tredoblet, til 35 mandater i 1889.[64] Arbeiderne hadde definitivt ikke gitt opp marxismen. Snarere tvert imot, for industrialiseringen gjorde at arbeiderne ble stadig flere, samtidig som gruppen også utviklet kulturelle og identitetsmessige særtrekk.[65] Tiden var definitivt på sosialistenes side. Selv om sosialistlovene ikke var stort mer effektive enn den mislykkede kampanjen mot katolikkene noen år i forveien, hadde den likevel to virkninger. For det første viste den de mest radikale arbeiderne at deres egen situasjon ikke kunne forbedres på annen måte enn gjennom en revolusjon mot et undertrykkende regime som ble oppfattet som fiendtlig overfor arbeiderne. Og den andre effekten var økt fokus på valgkamp og parlamentariske valg, ettersom dette var den eneste formen for politisk aktivitet som fortsatt var lovlig for SPD.

2.6 *Geist von 1914* som politisk synteseforsøk

Begrepet *Geist von 1914* ble først artikulert av konservative aviser om folkemassene som samlet seg i de større tyske byene den 25. juli 1914 for å høre svaret på ultimatumet til Serbia, som gikk ut klokken 18.00 den kvelden. Journalistene var av den oppfatningen at folkemassene var et korrekt uttrykk for offentlig opinion, og at ”alle” tyskere var samstemte i sin ”krigsbegeistring”. Konkret betydde *Geist von 1914* en følelse av at de partipolitiske skillelinjene var i oppløsning, og at en hadde gått fra et egoistisk og materialistisk *gesellschaft*[66] til et altruistisk *gemeinschaft*.[67]

[62] Orlow 1995:50.
[63] Orlow 1995:52.
[64] Orlow 1995:51.
[65] Se Evans 1990:72ff. Se også punkt 2.2
[66] Verhey 2000:231; Chickering 1998:13ff. Begrepet *Gesellschaft* skriver seg fra Ferdinand Tönnies, og beskriver sosiale relasjoner som er basert på rasjonell orden, nøytralt engasjement og forpliktelser, og hvor den enkeltes egeninteresse som oftest vil være det viktigste. Et eksempel på dette er en moderne bedrift, hvor arbeiderne, lederne og eierne kan ha svært lite felles ut over at de arbeider i samme bedrift. Alle har derimot interesse av å tjene penger, så dét er måten bedriften opprettholder seg selv på. Et *Gesellschaft* er altså basert på sekundære relasjoner, og med generelt sett lavere grad av lojalitet overfor samfunnet. Se Harris 2001:52ff.
[67] *Gemeinschaft* beskriver sosiale relasjoner basert på følelse av fellesskap, slektskap eller delaktighet i et større samfunn, og som i langt mindre grad er styrt av egeninteresse. Enkeltindivider i et *Gemeinschaft* vil være underlagt sterkere sosial kontroll, og vil ha en “*felles vilje*”. *Ibid.,*s. 22. Det beste eksempelet på et *Gemeinschaft* var i følge Tönnies en familie, men det kunne også gjelde I små lokalsamfunn, med hensyn til religion eller slektskap. Et

Kulturelt sett ble også denne utviklingen ønsket velkommen av de samme journalistene og senere også blant intellektuelle, siden sistnevnte ble betraktet som et renere og mer idealistisk samfunn,[68] som også lå nært en idyllisert agrar og førindustriell fortid.

Selve idéen om *Geist von 1914* var i følge historikeren Jeffrey Verhey ikke basert på historisk realitet. En regnet feilaktig de store massene som "entusiastiske" på kollektiv basis, selv om de fleste var nysgjerrige og gikk hjem etter å ha hørt de siste nyhetene. Av de som faktisk ble igjen og feiret ut over kvelden var bare et mindretall. Men heller ikke der er det mulig å skille mellom dem som ble med på grunn av "entusiasme" og dem som ble med for å oppleve noe utenom det vanlige. Det ble heller ikke tatt hensyn til at opplevelsen av disse dagene varierte både regionalt og mellom forskjellige befolkningsgrupper.

Den konservative høyresiden var generelt sett mer "entusiastiske" enn gjennomsnittet, og klarte faktisk å mobilisere rent entusiastiske grupper som hilste krigen velkommen, som regel studenter og andre unge menn, men aldri mer enn noen få hundre personer.[69] Det var dette som var de virkelige entusiastiske gruppene – og de var i klart mindretall. Til sammenligning klarte SPD å samle 100.000 mennesker til fredsdemonstrasjoner den 28. juli 1914, som dermed var betydelig større enn de såkalt "entusiastiske" demonstrasjonene i dagene før.[70]

Det som reduserte gapet mellom nasjonalisme og sosialisme var derfor i mindre grad "entusiasmen" i folkemengdene som ryggrad i *Geist von 1914* enn de politiske forandringene: Motsetningsforholdet mellom nasjonalistene og sosialistene måtte bygges ned for at en skulle kunne forsvare landet effektivt. Klart definerte ytre fiender gjennom Russland, Frankrike og England fikk de innenrikspolitiske problemene til å virke mindre betydningsfulle. Både høyre- og venstresiden visste dette og resonnerte slik at det innenrikspolitiske fiendskapet måtte vike for hensynet til å forsvare nasjonen.[71]

Tirsdag 4. august 1914 sa Keiseren i sin trontale at: "*Ich kenne keine Parteien mehr, kenne nur noch Deutsche*."[72] SPD hadde hele tiden forsøkt å forhindre krigen, men ettersom det viste seg mislykket måtte de velge om de skulle stille seg bak regjeringen eller fortsette i opposisjon.

Gemeinschaft var derfor som oftest basert på primære relasjoner, sterke familier og enkle institusjoner. Graden av sosial kontroll var sterk og som regel utøvd innenfor enheten selv. Se Harris 2001:22ff.

[68] Verhey 2000:231.

[69] Verhey 2000:38-47. Et eksempel på dette var i Berlin 26. juli 1914, hvor det var parader med mellom 200-400 medlemmer av en patriotisk ungdomsorganisasjon med tilknytning til regjeringen. *Ibid*., s. 41.

[70] Verhey 2000:52-53. Den konservative høyresiden så på slike demontrasjoner som "forræderske", men fikk ikke støtte fra regjeringen i forslaget om å forby demonstrasjonene. *Ibid*.

[71] Se Bruendel 2004:29.

[72] Sitert fra Bruendel 2004:29. Utsagnet kom etter at Keiseren hadde sagt at Tyskland var omringet av fiender, og appellerte til felles forsvar av fedrelandet. I talen den 1. august hadde han også uttalt seg på en lignende måte, og med en utstrakt hånd mot sosialdemokratene, selv om han ikke sa det direkte.

Hugo Haase[73] talte på vegne av SPD og sa at siden krigen ikke hadde vært til å unngå, og at Tyskland var truet av fiendtlig invasjon og russisk despoti, så SPD seg nødt til å delta i nasjonens forsvar.[74] Talen fikk voldsom applaus fra de øvrige partiene, for den markerte i praksis at SPD ikke lenger var å regne som et opposisjonsparti til regjeringen og at de politiske motsetningene mellom nasjonalister og sosialister ble lagt døde en periode fordi begge hadde interesse av det.[75]

At nasjonalister og sosialister *de facto* hadde inngått en våpenhvile, eller *Burgfrieden*, betydde ikke at de ikke fortsatte med å fremme sine egne interesser. Både nasjonalistene og sosialistene hadde nemlig et håp om at de hadde noe å tjene på samlingen. Det var ingen tvil om at sosialistene ønsket innrømmelser for å ha stilt seg lojalt bak regjeringen, og da først og fremst i form av demokratisering. De hevdet at de av egen fri vilje hadde stilt seg bak Keiseren, og at de skulle ha de samme rettigheter og plikter som andre – også underforstått at de aristokratiske privilegiene skulle bort.[76]

Nasjonalistene la et helt annet innhold i *Geist von 1914.* For dem representerte det seieren for deres pangermanske ideologi.[77] Marxistene ble nå i langt større grad opplevd som nasjonalt pålitelige – og siden internasjonalismen så ut til å oppløses, fikk høyresiden endelig en politisk realitet som var mer i tråd med deres egne ønsker. *Geist von 1914* ble således en idealtilstand som både måtte huskes og gjenoppleves med jevne mellomrom for å opprettholde den politiske samlingen om nasjonen.

Nasjonalistene fikk imidlertid langt mer suksess med å koble *Geist von 1914* med egne illiberale idéer enn sosialistene fikk med å koble den til sosiale reformer: *Geist von 1914* skulle *overvinne* idéene fra 1789, ble det sagt: Frihet, likhet og brorskap, skulle bli erstattet av "*tysk frihet*", "*kameratskap*" og "*sosialisme*".[78]

På grunn av den pågående krigen ble *Geist von 1914* flittig brukt til propagandaformål, gjerne i kombinasjon med symbolikk og slagord som lå nært illiberal tradisjon, og dermed også mye nærmere den nasjonalistiske høyresiden. Nasjonalistene hadde bedre tilgang til det offentlige rom, og hadde høyere status innenfor det.[79] De hadde derfor langt større suksess med å popularisere sin versjon av *Geist von 1914*.[80] Sosialistene manglet på sin side ressurser til å

[73] Hugo Haase var, sammen med Friedrich Ebert, leder for SPDs gruppe i Riksdagen.
[74] Bruendel 2004:29-30.
[75] Det var dessuten en viss forventning om at krigen ville være over i løpet av året, fordi en forventet den samme mobiliteten i krigføringen som i 1871. Allerede 2. desember 1914 stemte SPDs Karl Liebknecht mot ytterligere bevilgninger til krigføringen.
[76] Verhey 2000:234-235.
[77] Verhey 2000:235.
[78] Bruendel 2004:36.
[79] Verhey 2000:236.
[80] Verhey 2000:236.

fremme egne idéer, hadde som oftest lavere status i samfunnet og risikerte i høyere grad å bli utsatt for sensur.

Uenighet om krigsmål og bevilging av penger til krigføringen førte til at en utbrytergruppe fra SPD stiftet *USPD* i april 1917. Og i august 1917 ble *Deutschen Vaterlandspartei* stiftet. Burgfrieden var derfor i praksis brutt dette året,[81] og det gamle fiendebildet av nasjonalt upålitelige sosialister var på plass igjen.

2.7 1918/1919: *Volksgemeinschaft* som politisk synteseforsøk

Den tyske revolusjoen i 1918 ble utløst av matrosmytteriet i Kiel, og nådde Berlin den 9. november. Keiseren abdiserte, og ble tvunget i eksil da sosialdemokraten Philipp Scheidemann og sosialisten Karl Liebknecht proklamerte republikken – i konkurranse med hverandre. Konkurransen mellom en demokratisk republikk og konseptet om en arbeider -og soldatrådsrepublikk var samtidig kjernen til konflikt i borgerkrigen mellom tilhengerne av disse politiske systemene.[82]

Regjeringen forsøkte tidlig å knytte revolusjonen til konseptet om *Geist von 1914*, og kalte den *"[…] Anfang der Gemeinschaft des volkes*" og appellerte til *"[…] Geist der neuen Volksgemeinschaft*".[83]

Begrepet *Volksgemeinschaft* ble altså brukt av både sosialister og nasjonalister og flere andre grupper[84], som hver forsøkte å fylle begrepet med et eget meningsinnhold. I praksis representerte *Volksgemeinschaft* en mer realpolitisk utgave av *Geist von 1914*, men lå som idé svært nær sistnevnte. Idéen om *Volksgemeinschaft* omfattet altså ikke bare en idé om nasjonal samling som et alternativ til klassesamfunnet i Keiserriket, men risset samtidig ut en korporativ overbygning som skulle være basert på *Geist von 1914*, og som i teorien kunne gjøre den til en permanent realpolitisk tilstand.

Reelt sett var de rent ideologiske forskjellene mellom nasjonalister og sosialister betydelige. Det å la politisk uenighet ligge hadde ikke løst *årsakene* til konflikt mellom dem, for en hadde under *Burgfrieden*-tiden i praksis kun blitt enige om å prioritere innsats mot en felles fiende av ren nødvendighet, og la innbyrdes uenighet ligge inntil videre.

---

[81] Bruendel 2004:42.
[82] Bruendel 2004:44.
[83] Bruendel 2004:44-45;Verhey 2000:346ff.
[84] Verhey 2000:213. Verhey nevner anarkister, katolikker, jøder, protestanter, sosialdemokrater, liberaldemokrater, konservative og nasjonalsosialister.

Noe som talte for en mer *permanent* syntese mellom nasjonalisme og sosialisme gjennom et *Volksgemeinschaft* fantes innenfor det økonomiske området og som en konsekvens av krigsøkonomien: En viss felles aksept for planøkonomi hadde vokst frem i løpet av krigen. Krigen medførte en sterk grad av sentralisering og sterkere regulering av økonomien, blant annet ved hjelp av næringslivsledere som Walther Rathenau og Wichard v. Moellendorff.[85] Og med de store økonomiske utfordringene som følge av tapet av krigen ble det samtidig tatt til orde for at en slik korporatisme kunne brukes også i fredstid. Spørsmålet om overvinnelse av de ideologiske forskjellene mellom nasjonalisme og sosialisme kunne derfor kanskje overvinnes gjennom en sterk statlig styring, hvor staten skulle ha rollen som uavhengig megler mellom forskjellige interessegrupper.

En forutsetning for at dette skulle lykkes var at en kunne kontrollere den samme mekanismen som hadde skapt *Geist von 1914*, nemlig å gi det politiske spektrum en følelse av at en måtte stå politisk samlet for nasjonens del. Krigen var riktig nok over, men uventet harde fredsvilkår skapte en tverrpolitisk bitterhet overfor vestmaktene som gjorde at fiendebildet fra krigen ble vanskelig å bygge ned i fredstid. Følelsen av å være nasjonalt isolert var reell, så det var fortsatt relativt enkelt å argumentere for at tyskerne, og gjerne med tilbakeblikk mot et idyllisert skyttergravskameratskap,[86] måtte legge til side all klassekamp og stå samlet for å takle fremtidens utfordringer.

Første verdenskrig og dens politiske etterdønninger påvirket både opinionen og dens mottakelighet for politiske konsepter. Med tanke på mottakeligheten for en kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme var det etter min vurdering først og fremst to ting som beredte grunnen for den, og som for Tysklands vedkommende kan kalles *ytre* og *indre* press. Med ytre press menes i praksis det utenrikspolitiske stressnivået. Mange tyskere satt like etter første verdenskrig med følelsen av å være "omringet av fiender"[87] som ønsket å ødelegge Tyskland, og en hadde samtidig følelsen av å være internasjonalt isolert som nasjon. Om dette alltid var reelt er i og for seg uvesentlig, ettersom det var måten opinionen oppfattet en situasjon på – riktig eller gal – som styrte reaksjonen. Følelsen av sterkt utenrikspolitisk press gjorde det naturlig nok lettere å finne appell for ideologier som talte for at tyskerne som folk måtte holde sammen, om

[85] Bruendel 2004:39.
[86] Sontheimer 1964:116ff.
[87] For eksempler på dette i dagspressen, se *Münchner Augsburger Abendzeitung*, som 28. desember 1919 hadde overskriften "*Feinde ringt uns um*", og siktet til at Tysklands territoriale avståelser etter 1. verdenskrig gjorde den geopolitiske situasjonen uholdbar. En lignende overskrift kom i *Tägliche Rundschau* den 8. januar 1920, hvor en snakket om "*Der militärische Ring um Deutschland*", som bestod av Frankrike, Polen, Tsjekkoslovakia og Jugoslavia [sic!].

ikke annet i rent selvforsvar for å overleve som nasjon. Dette talte til sterk fordel for nasjonalisme.

Samtidig med dette hadde en fått en sterk grad av indre press i Tyskland, som en kan kalle et innenrikspolitisk stressnivå. Den innenrikspolitiske hovedkonfliktlinjen i Tyskland lå mellom de konservative forkjemperne for den førindustrielle orden og de nye samfunnsklassene som var et resultat av den industrielle revolusjonen – først og fremst representert av regjeringspartiet SPD, som var under politisk angrep fra både høyre- og venstresiden. Den ekstreme høyresiden mislikte sosialdemokratene på grunn av demokratiseringen og beskyldte dem for å ha forårsaket krigsnederlaget i 1918, mens kommunistene beskyldte dem for å ha sviktet revolusjonen.

Dersom en velger å akseptere at følelsen av ytre og indre press må ha vært større like etter første verdenskrig enn det hadde vært rundt århundreskiftet, har dette en svært viktig implikasjon: Viljen til å akseptere radikale sosiale løsninger må ha vært mye sterkere enn tidligere fordi en følte at en måtte akseptere dem av nasjonal nødvendighet, og vektleggingen av nasjonalt samhold likeså. I klartekst betyr dette at kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme må ha hatt mye bedre grobunn etter første verdenskrig enn før.

3. Naumanns nasjonalliberale sosialisme

3.1 Friedrich Naumann – biografisk bakgrunn

Friedrich Naumann ble født 25. mars i 1860. Han var av presteslekt på både mors- og farssiden. Hans mor var datter av den kjente *Kanzelredner* Friedrich Ahlfeld og hans far var en ortodoks og svært konservativ lutheransk pastor.[88]

Da Naumann var åtte år gammel flyttet familien til byen Lichtenstein i Sachsen i forbindelse med at faren skulle ta over et presteembete der. Lichtenstein var en by som så mange andre med en gryende mekanisert tekstilindustri. Naumann fikk se det harde livet til industriarbeiderne med egne øyne, og gjorde seg også kjent med sosialdemokratenes fordømming av det kapitalistiske systemet.[89]

Da han fremdeles var i sin ungdom kom sosialdemokraten August Bebel til Lichtenstein for å tale på et offentlig møte. Friedrich Naumanns far, som var konservativ og monarkist, men på samme tid svært opptatt av det sosiale spørsmålet, kom i debatt med Bebel.[90] Noe ved Bebel må uansett ha imponert den unge Naumann, for han innrømte i 1913 at han som gutt hadde et bilde av Bebel på gutterommet sitt ved siden av bildet av Bismarck.[91]

Etter å ha gått på Nikolai-Gymnasium i Leipzig i årene 1874-1876, og St. Afra Fürstenschule i Meißen i årene 1876-1879, begynte han på teologistudium i Leipzig i 1879.[92] Han gikk imidlertid flere av de neste semestrene på universitetet i Erlangen.

I 1881, etter å ha hørt en tale av den antisemittiske pastoren og politikeren Adolf Stöcker på universitetet i Leipzig, ble Naumann kristensosialist.[93] Den 6. august samme år var han med på å danne den kristennasjonalistiske og antisemittiske *Verein Deutscher Studenten* (VDSt) i Leipzig,[94] hvis lokallag var det tredje i landet.

I 1883 fikk han jobb som *Oberhelfer* på barnehjemmet *Rauhe Haus* i Hamburg. Dette stedet var drevet av *Innere Mission* og med Johann Heinrich Wicherns tankegods som ideal.[95] Dette året ga ham en mulighet til å se hvordan kirkens sosiale arbeid fungerte i praksis.[96]

---

88 Heuss 1968:14-15; Walz 1972:18.
89 Krey 2000:131ff; Walz 1972:18.
90 Walz 1972:18.
91 Naumann skrev dette i hans minneord om August Bebel, *Erinnerung an Bebel*, som ble trykket i Die Hilfe 19, nr., 34 i 1913; Lindt 1973:7. Sitert fra Naumann, F. 1964: *Werke*. Köln-Opladen, s. 501. Historien finnes også i.
92 Krey 2000:129.
93 Kristensosialismen var - og er - en politisk orientering, og er behandlet senere i kapittelet.
94 Krey 2000:129.
95 Se også punkt 3.2.1.
96 Jordan 1960:3; Krey 2000:130.

Naumann tok sin andre teologiske eksamen i 1885, og arbeidet som prest i Langenberg i Sachsen fra 1886 til 1890. I sitt arbeid med de fattigste i befolkningen, fikk Naumann se de dårlige kårene de levde under.[97] Naumann ble desillusjonert av det han så; for det første var kristen veldedighet såpass liten sammenlignet med behovet at den knapt nok hadde noen effekt. I tillegg så han at de økonomiske forskjellene fortsatte å vokse på tross av Bismarcks sosialpolitikk.[98] Med andre ord, verken frivillig eller offentlig sosialt arbeid i sin daværende form hadde effekt nok til å forhindre at industriarbeiderne sosioøkonomisk kom i kontrast til samfunnet ellers, og at dette også gjenspeilet seg politisk.

Naumanns respons på dette kom i 1889 – inne i hans siste år i Langenberg - med *Arbeiterkatechismus oder wahre Sozialismus* og foredraget *Was tun wir gegen die glaubenlose Sozialdemokratie?.* Disse to var de første direkte politiske angrepene Naumann presenterte mot læren til Lasalle, Marx og Engels. Naumanns taktikk var enkel; på den ene siden påpekte han at sosialismen i seg selv ikke var forbudt; det eneste som var forbudt var den revolusjonære kampen mot den bestående stats- og samfunnsorden. Han uttrykte på den andre siden full forståelse for at industriarbeiderne ønsket forbedring av sin situasjon, men holdt fast på at kristendommen og kirken kunne gi den beste hjelpen i så måte.[99] Han unnlot imidlertid å nevne at han ikke trodde at problemene kunne løses på denne måten alene.[100]

Denne tankegangen skulle prege Naumann i noen år til. I 1890 forlot han Langenberg for å jobbe som *Vereinsgeistlicher* i *Innere Mission* i Frankfurt am Main. Da han var der kom han i kontakt med organisasjonen *Evangelisch-sozialer Kongreß*, noe som førte til et samarbeid med organisasjonens grunnlegger – nemlig Adolf Stöcker. Stöcker var ikke lenger det samme idolet han hadde vært i 1881. Naumann hadde nå flere venner med samme sosialliberale oppfatning som ham selv, og de meldte seg også inn i organisasjonen. Etter hvert kom de politiske motsetningene mellom den konservative Stöcker og de yngre medlemmene, anført av Naumann og hans venner, tydeligere frem. Stöckers antisemittisme ble også kontant avvist av sistnevnte gruppe.[101] Ettersom Stöcker ikke hadde noen planer om å føre *Evangelisch-sozialen Kongreß* i mer liberal retning eller å forkaste antisemittismen, kom det til spenning mellom de to gruppene. Og i november 1895 var uenigheten såpass stor at Naumann og kretsen rundt ham brøt med

[97] Karl Jordan 1960:3.
[98] Karl Jordan 1960:3.
[99] Karl Jordan 1960:4.
[100] Se for eksempel Lindt 1973:9-10.
[101] Karl Jordan 1960:4.

Stöcker[102] og dannet tidsskriftet *Die Hilfe*. I 1896 fikk de sin politiske overbygning gjennom *Nationalsozialer Vereins*, ledet av Naumann.

Litt av forhistorien til den kristensosiale bevegelsen er nødvendig å ta med i denne forbindelse, både for kontekstualiseringens del, fordi bevegelsen var så sentral og innflytelsesrik på Naumann i forperioden for dannelsen av den *Nationalsoziale Verein*, og fordi flere av hans viktigste normsendere og nærmeste medarbeidere også hadde utgangspunkt i samme bevegelse.

3.2 Opphavsanalyse

3.2.1 Kristensosialismen (ca 1848-1878)

Selve begrepet kristensosialisme er ikke spesielt treffende. En kan få inntrykket av at det representerte en sammensmeltning mellom kristen religiøsitet og marxistisk sosialisme. Dette var langt fra tilfellet. Selv om kristensosialistene representerte en mangefasettert bevegelse, er en likevel på trygg grunn dersom en hevder at de kollektivt forkastet idéer fra marxistisk sosialisme som klassekamp og revolusjon.[103]

Dersom en skal forsøke å plassere dem i datidens politiske akse, er det vanskelig å plassere dem noe annet sted enn på den konservative fløyen. De representerte det hierarkiske samfunnets livskamp, mot trekk ved det moderne samfunn som individualisme, økonomisk liberalisme og kapitalisme på den ene siden, og mot marxisme, klassekamp og revolusjonstenkning på den andre – med andre ord en kamp for det førindustrielle samfunnet.[104]

Siden Tyskland var konfesjonsmessig delt – og fortsatt ikke politisk samlet - fulgte også kristensosialismen dette skillet. Frem til revolusjonsåret i 1848 var det typiske katolske svaret på det sosiale spørsmålet å konsentrere seg om interessene til håndverkerne, mens det på protestantisk side var mer vanlig med humanitære institusjoner som barnehjem og sykehus som et middel for veldedighet.[105] Et eksempel på disse var barnehjemmet *Rauhe Haus* i Hamburg, hvor Friedrich Naumann jobbet i 1883.

---

[102] Spenningen er grundig beskrevet i Heuss 1968:111-122. Det påfølgende bruddet var ikke preget av sterke konflikter, og det var lenge snakk om et samarbeid på tross av splittelsen. Sommeren 1895 skrev Stöcker til Naumann: „*Schenkt es Ihnen Gott, was er uns versagt hat, daß Sie eine große Arbeiterpartei zu bilden vermögen, so wird sich niemand mehr freuen als ich*.“ *Ibid*., s. 122. Se også Naumann, F. 1964. *Werke*. Köln-Opladen, s. 343: ”*Wir haben nicht vor, Schützwächter einer zerbröckelnden Vergangenheit zu sein*.“ Sitert fra Lindt 1973:13.
[103] Walz 1972:1ff.
[104] Walz 1972:1ff.
[105] Walz 1972:6. Før 1848 var det i følge Walz lite som tydet på en selvbevisst kristensosialisme. *Ibid*.

Revolusjonsåret 1848 skapte visse endringer: Oppmerksomheten omkring industriarbeidernes situasjon og deres krav gjorde at en ikke lenger kunne ignorere dem. Selv om industriarbeiderne møtte sterk motstand fra både konservativt og liberalt hold med hensyn til innfrielse av deres krav,[106] var svaret fra de religiøse lederne langt mer oppmuntrende. Emanuel Ketteler tale på *Katholikentag* i Würzburg i 1848 viste at hans syn på det sosiale spørsmål hadde fått nye sider, i og med at han vektla industriarbeidernes situasjon langt sterkere enn før. Han virket imidlertid usikker på hvordan han skulle ta steget videre, og det var ikke før 1869 at Ketteler foreslo en statlig sosiallovgivning for å løse det sosiale spørsmålet.[107]

På protestantisk side var Johann Heinrich Wichern dominernde. Han holdt en tale til de protestantiske kirkelederne på Wittenberg *Kirchentag* i 1848, og var av den oppfatningen at den nye sosialproblematikken var et resultat av at tyskerne ikke lenger vektla like sterkt de kristne sosiale normene. Dette forklarte også hvorfor mange industriarbeidere søkte mot ateistisk sosialisme. Løsningen Wichern foreslo var alt annet enn original; problemene kunne bare løses gjennom en styrking av kristne normer blant folk flest.[108]

I 1849 gikk de protestantiske kirkelederne med på å integrere Wicherns *Innere Mission*, som skulle fremme disse idéene, i kirkeorganisasjonen. Selv om konseptet kunne ha hatt potensiale, ble det likevel hemmet av sin egen sosiale profil. De aller fleste lederne var prester og kontrarevolusjonære aristokrater, som var mer enn villige til å bruke organisasjonen som et redskap for å fremme egne politiske interesser.[109]

I løpet av de to neste tiårene mislyktes *Innere Mission* i å nå frem til massene. Fremdeles ble krav om økt levestandard og større politisk innflytelse møtt med tradisjonell kristen veldedighet og vektlegging av kristne verdier, mens de radikale ikke-religiøse sosialistene i langt større grad lykkes å få industriarbeiderne med seg, med sine lovnader om økt materiell velstand og politisk innflytelse.

Det virkelig store sosialpolitiske fremskrittet kom som en følge av de politiske omveltningene fra og med 1867. De forrykket maktbalansen også innad i *Innere Mission*. Organisasjonen ble løsere knyttet opp mot staten, og hadde mer til felles med en opposisjonsbevegelse enn en forlenget arm av staten.

[106] Walz 1972:7.
[107] Walz 1972:7.
[108] En kan få inntrykk av at Wichern ikke så på økt levestandard for industriarbeiderne som en løsning på problemet, og på mange måter er dette også riktig. Han var lite opptatt av spørsmål som økte industriarbeiderlønninger eller økt politisk innflytelse for industriarbeiderne, men så til gjengjeld på sosialt arbeid – for å hjelpe de aller fattigste - som identisk med å praktisere kristendommen. Wichern virket altså langt mer interessert i å bøte på problemene der de var blitt for store til at folk klarte å takle dem på egenhånd, og mindre opptatt av å gjøre noe med de bakenforliggende årsakene.
[109] Walz 1972:9.

Innere Mission konkluderte nå med at en burde bruke statlig lovgivning til å oppnå sosial reform. Helt sentral i denne fasen var også tilknytningen til en økonom som Adolf Wagner, som var professor i politisk økonomi ved Universitetet i Berlin. Han holdt en tale på kongressen for *Innere Mission* i 1869, og la stor vekt på viktigheten av statlig inngripen for å løse det sosiale spørsmålet, og skisserte opp løsninger på datidens problemer som nesten var identiske med den moderne velferdsstaten.[110] Wagner og flere av hans kollegaer dannet senere *Verein für Sozialpolitik*, som i praksis fungerte som en tenketank for de kristensosiale.

De første årene etter samlingen av Tyskland hadde likevel ikke katolikkene noen stor innflytelse på statens sosialpolitikk. Årsaken var Bismarcks *Kulturkampf*, som i praksis hadde støtt det katolske partiet *Zentrum* ut i kulden. Etter 1878 endret dette bildet seg: De liberale, som hadde vært Bismarcks sterkeste støttespillere fikk stadig redusert sin innflytelse, kanskje først og fremst på grunn av at de ble syndebukker for det økonomiske krakket i 1873. Samtidig med at den erkekonservative Pave Pius IX døde i 1878, gjorde dette samarbeidet med *Zentrum* lettere. *Zentrum* ble nå et parti som fikk en reell innflytelse på statens sosialpolitikk. Og ettersom *Zentrum* ofte ble liggende i vippeposisjon i Riksdagen er det vanskelig å komme forbi deres innflytelse på statens sosialpolitikk.

Protestantiske kristensosialister lå på dette tidspunktet langt unna de katolske med hensyn til organisering. De hadde ikke noe eget politisk parti for å fronte deres interesser i Riksdagen, og hadde frem til dannelsen av et nytt parti i 1878 vært påfallende tause med hensyn til å fremme krav om statlig sosialpolitisk handling. Den som stod bak denne nye protestantiske bevegelsen het Adolf Stöcker.[111]

3.2.2 Adolf Stöcker

Stöcker var til en viss grad påvirket av Kettelers sosiale tenkning om en sterk statlig sosialpolitikk, og var på samme tid sterkt kritisk til Wicherns kristensosialisme, siden han resonnerte seg frem til at kristen veldedighet og misjonering neppe ville få den samme appellen blant industriarbeiderne som marxistisk sosialisme.[112]

---

[110] Walz 1972:10.

[111] Stöcker var ikke alene. I kretsen rundt ham fantes for eksempel pastoren Rudolf Todt (1839-1887) som forsøkte å finne en forbindelse mellom kravene i Det Nye Testamentet og arbeiderbevegelsens tankegods. På slutten av 1877 grunnla Todt, Adolf Stöcker, Rudolf Meyer og Adolf Wagner "*Zentralverein für Sozialreform*", som var dannet på religiøst og monarkisk grunnlag. Se Werth 2001:28-29.

[112] Walz 1972:16.

Det Stöcker gjorde var i praksis å kopiere en del av radikalismen og agitasjonsvirksomheten til de marxistiske sosialistene, men der sluttet også likhetene. Stöcker var svært antisemittisk, antirevolusjonær og konservativ:[113] Politisk sett var det store forskjeller mellom Stöcker og sosialdemokratene, men begge parter kjempet gjennom moderne agitasjon for at industriarbeiderne burde få bedre levekår. Stöckers kristensosiale politikk skulle fremmes gjennom hans eget politiske parti fra 1878 som het *Christlich-Soziale Arbeiterpartei.*[114]

Stöcker forsøkte å trekke industriarbeiderne til seg ved å kombinere antisemittisme, keisertro, patriotisme og kristensosial politikk for å splitte industriarbeiderne fra SPD. I Stöckers verdensbilde var både kapitalisme, sosialisme, liberalisme og ateisme[115] flere sider av samme sak, hvor alle representerte ideologiske speilbilder av det moderne industrisamfunnet. Stöcker identifiserte "jøden" som fellesnevneren for alle disse, så han klarte på den måten å kombinere antimodernisme med antisemittisme.

Stöcker mislyktes i å gjøre partiet til en massebevegelse for industriarbeidere. Den sosiale profilen til velgerne tydet på at det lille partiet fikk sin sterkeste støtte blant den småborgerlige middelstanden og blant unge akademikere.[116] I 1881 ble gruppen slått sammen med det konservative partiet, som for første gang tok opp en antisemittisk linje gjennom Tivoli-programmet, inspirert av Stöcker.

Hovedproblemet med denne ujevne fusjonen var at den kristensosiale profilen nærmest forsvant i sammensmeltningen med det mye større og mektigere konservative partiet,[117] og *Innere Mission* ble fremdeles den viktigste protestantiske reaksjonen på det sosiale spørsmålet.

I 1881 ble Stöcker invitert til universitetet i Leipzig for å holde en tale til en studentforsamling.[118] Denne talen ble holdt i juni 1881 foran omtrent tusen tilhørere.

Naumann hørte talen og fikk også snakke med Stöcker personlig. Stöcker gjorde et sterkt inntrykk på ham, og var sterkt medvirkende til at Naumann ble kristensosialist.[119] Naumann brøt med Stöcker for godt i 1895, delvis på grunn av Stöckers tette tilknytning til de konservative og fordi det ble klart at Stöcker ikke hadde som mål å gjøre samlet politisk front med de mer liberale kristensosialistene. For eksempel kritiserte Stöcker offentlig de liberale

[113] Walz 1972:17.
[114] I 1881 fikk partiet navnet *Christlich-soziale Partei*.
[115] Walz 1972:16-17.
[116] Ullrich 1997:387.
[117] Walz 1972:17.
[118] Krey 2000:129. Invitasjonen finnes i Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Nachlaß Stöcker, Rep. 92, I, 3a-f, Bl. 25-26.
[119] Friedrich Naumann. *Was wir Stöcker verdanken. Die Hilfe*, 19.5.1895.

kristensosialistenes sosialradikalisme, og ba redaktørene i den kristne dagsavisen *Das Volk* om å omtale Naumann og fløyen rundt ham som ”*bitre fiender*”.[120]

I 1895 skrev likevel Naumann en artikkel i ”*Die Hilfe*” hvor han tenkte tilbake på deres første møte og beskrev hvor mye han påvirket ham politisk:

> ”*Han er og blir faren til vår bevegelse. Han var den første til å vekke vår entusiasme som vil fortsette med å drive oss fremover. […] Han var den første til å snakke om de store sosiale forpliktelsene for evangelisk kristendom […]. Han stod foran oss med idealer som vi alltid skal være tro mot – patriotisme og evangelisme, og han bar disse idealene til de urbane massene. Vi vil aldri glemme da han talte i Leipzig i 1881, om de nye tidene og det nye ansvaret.*”[121]

3.2.3 Max Weber

Selv om Naumanns politiske oppfatning ikke var statisk etter 1896, kan en se en markert klarning og modning av hans verdensbilde fra det året fordi han tok steget fra å være kristensosial til nasjonalsosial.[122] En av dem som hadde mest innflytelse på Naumann i denne perioden var Max Weber. Som nevnt hadde Naumann blitt kjent med Max Weber allerede fra tiden i *Innere Mission*, og hadde et vennskap med ham som varte til Naumann døde. I hele denne perioden utvekslet de tanker og idéer, men med Weber som ledende teoretiker og mentor.[123]

Noe av det som fikk sterkest innflytelse på Naumann var Webers syn på imperialisme og sosialliberalisme som to sider av samme sak.[124] Webers tale ”*Der Nationalstaat und die Volkswirtschaft*” i Freiburg i 1895 var typisk for dette synet. Naumann var ikke selv til stede, men fikk lest den velformulerte og skarpe talen i etterkant:

> *”Nicht Frieden und Menschenglück haben wir unseren Nachfahren mit auf den Weg zu gehen, sondern der ewigen Kampf um die Erhaltung und Emporzüchtung unserer nationalen Art.“* [125]

---

[120] Walz 1972:62.
[121] Friedrich Naumann. *Was wir Stöcker verdanken*. Die Hilfe, 19.5.1895.
[122] Werth 2001:32.
[123] Se for eksempel Heuss 1968:127. Naumann skal også ofte ha spurt Weber om råd i vanskelige politiske spørsmål. *Ibid.*
[124] Jänischen 2000:155.
[125] Sitert etter Wilhelm Happ 1968:61.

Det var nasjonens „*Staatsraison*“ og de „*politischen Machtinteressen*“[126] som fungerte som målestokk for dens verdi. Weber tok opp den innenrikspolitiske temaet om ledelse av riket: Politisk sett hadde de prøyssiske junkerne tiden bak seg, mente han. Borgerskapet oppfattet han som for tilfredse med *status quo,* og det moderne proletariatet som politisk umodent.[127]

Webers tale vektla at både politikk og økonomi måtte trekke i samme retning og ha felles mål; nemlig å styrke den nasjonale makten[128] i den darwinistiske kampen mot andre nasjoner. For det andre tok også Naumann inn over seg Webers tese om nødvendigheten av å skape en regjeringsdyktig sosialisme. Det var ikke tilstrekkelig å kjempe for industriarbeidernes sosiale interesser – de måtte oppdras til å ta ansvarlig politisk styring fordi industriens økte økonomiske viktighet også satte dem nærmere økt politisk makt.[129]

Spørsmålet om makt var ikke bare nødvendig for å løse maktspørsmål, men også for å sikre innenrikspolitisk sosialpolitikk. Naumann spurte retorisk i en artikkel om Webers tale:

> ”*Hat [Weber] nicht Recht? Was nützt uns die beste Sozialpolitik wenn die Kosaken kommen? Wer innere Politik treiben will, der muß erst Volk, Vaterland und Grenzen sichern, er muß für nationale Macht sorgen.*“[130]

3.2.4 Rudolf Sohm

Bortsett fra Max Weber spilte også den konservative teologiprofessoren Rudolf Sohm en helt sentral rolle i endringen av Naumanns tenkning. Rudolf Sohm holdt i likhet med Max Weber en tale i 1895 som var av stor betydning for Naumann. I sin tale på kongressen for *Innere Mission* i Posen dette året la han sterk vekt på todelingen mellom sekulær *rettighet* og religiøs *kjærlighet*:

> ”*Das Christentum als werktätige Liebe bringt das Evangelium. Mehr hat das Christentum nicht. [...] Niemals wird das Christentum selber die Antwort auf die Frage nach der Gerechtigkeit zu geben imstande sein. Das kann es nicht, weil die Fragen des Rechts, der Gerechtigkeit, Fragen sind von dieser Welt. […] Der christliche Staat – hinweg mit ihm.*

---

[126] Happ 1968:61.
[127] Heuss 1968:126.
[128] Max Weber definerte ”makt” som ”*[…] jede Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Wiederstreben durchzusetzen, gleichviel worauf diese Chance beruht*.” Geulen 2005:19. Sitert fra Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 28. Weber skal i følge Heuss ha meldt seg inn i *Alldeutscher Verband* i sin ungdom på grunn av foreningens imperialistiske mål, men meldte seg ut i skuffelse fordi de ikke tok inn over seg de innenrikspolitiske forutsetningene for en slik politikk. Heuss 1968:128.
[129] Ingrid Engel 1972:63.
[130] Happ 1968:62. Sitert fra *Wochenschau* 1895, nr. 28, s. 2; Heuss 1968:126.

[…] Weg mit dem christlichen Recht, weg mit dem christlichen Staat! Der Staat ist etwas Weltliches, Natürliches, und das Recht geradeso."[131]

Sohm talte mot en blanding av kristendom og politikk, og gjentok disse argumentene for representanter for *Nationalsozialer Verein* i Erfurt i 1896, og sa til de fremmøtte: "*Die Politik kämpft um weltliche Güter mit dem weltlichen Schwert, da laß den Namen Christi weg*."[132]

Sohms tale hadde ikke bare hatt en effekt på Naumann, men også på de andre nasjonalsosiale. Etter å ha diskutert spørsmålet om religion, la de nasjonalsosiale frem en resolusjon som sa at medlemmene ikke lenger behøvde å være kristne.[133] De skulle likevel fortsette å operere på kristent grunnlag.[134] Skillet mellom religion og politikk var blitt mye tydeligere, og Sohms ord hadde også en direkte effekt på Naumann selv.

Naumann innrømte nemlig senere at Sohm hadde vist at Evangeliet ikke hadde noen "*rechtsbindende Kraft*",[135] og at Sohm hadde hatt innflytelse på hans overgang fra kristelig sosialisme til sosialisme med nasjonal basis.[136]

3.2.5 Den *Nationalsoziale Verein*

Med dannelsen av den *Nationalsoziale Verein* i Erfurt i 1896 hadde Naumann i praksis gått over til å bli politiker i en politisk forening. Denne foreningen hadde ambisjoner om å bli et parti med politisk makt til å gjennomføre programmet.[137]

Bakgrunnen for dannelsen av den *Nationalsoziale Verein* hang tett sammen med både indre uenighet og at Stöckers fløy i det konservative partiet opplevde økt press fra partimajoriteten. Dette hang direkte sammen med en styrking av høyresiden[138] etter Caprivis avgang. De sosiale

---

[131] Happ 1968:62. Sitert fra Sohm, R. 1895: *Der Christ im öffentlichen Leben*; in: Verhandlungen des 28. Kongresses für Innere Mission in Posen vom 23. bis 26. September, s. 35ff. Posen.
[132] Happ 1968:62. Sitert fra Sohm, R. 1896: *Diskussionsrede auf der Vertreterversammlung aller National-Sozialen in Erfurt*; in: Protokoll über die Vertreterversammlung aller National-Sozialen in Erfurt vom 23. bis 26. November 1896, s. 37. Berlin.
[133] Engel 1972:69. Sitert etter Wenck, *Die Geschichte der Nationalsozialen*, s. 51.
[134] Engel 1972:69. Sitert fra Naumann, *Hilfe*, 29.11.1896. Muligens var dette i håp om å samle de kristensosiale og de nasjonalsosiale.
[135] *Das Wesen des Christentums*, in: Die Hilfe, 1900, nr. 38, s. 10.
[136] Happ 1968:63. Sitert fra *Die Hilfe*, 1917, s. 338f.
[137] Navnet ble valgt fordi det etter Naumanns mening ville være for pretensiøst å kalle en såpass liten gruppe for et parti. Han så på den *Nationalsoziale Verein* primært som en kjerne intellektuelle som på sikt skulle gjøre foreningen om til et masseparti. Walz 1972:86.
[138] Se Ullrich 1997:191. Den direkte bakgrunnen var at Keiser Wilhelm II forlangte en tøffere linje mot sosialdemokratene og innføring av en ny "*Umsturzgesetz*". Caprivi valgte å tre tilbake, og de konservative elementene gikk inn i en svært sterk periode. Partiet gikk nå ut og forlangte at dets medlemmer og tilknyttede aviser skulle ta opp kampen mot "*sosialpolitikere som Friedrich Naumann*" eller bli ekskludert fra partiet. Walz 1972:59.

reformistene i det konservative partiet utsatt for stadig sterkere kritikk, og det ble vanskeligere å identifisere deres politiske virke med det konservative partiet.

For Naumann og kretsen rundt ham, som hadde brutt med Stöcker i november 1895, var det som hendte med Stöcker i det konservative partiet en gavepakke: Etter hvert som Stöckers fløy sakte men sikkert gikk i oppløsning under presset fra prøyssisk reaksjon, overtok Naumann stadig flere erfarne medarbeidere som tidligere hadde arbeidet for Stöcker. Det var nå tydelig at Stöckers forsøk på å introdusere et program om sosialreformer i det konservative partiet hadde vært en fiasko, og at arbeidet for sosialreformer i praksis var satt tilbake med flere år. I mellomtiden hadde ikke Naumann endret sitt syn om at vellykkede sosialreformer var avhengige av at en kunne sette makt bak kravene – politisk makt.

Ettersom veien om det konservative partiet ikke lenger var aktuell, bestemte Naumann seg for å handle. Resultatet av dette ble dannelsen av *Nationalsoziale Verein* i Erfurt i november 1896.

Den sosiale profilen blant delegatene i Erfurt var mildest talt unormal; av 120 delegater var hele 41 pastorer eller prester, 13 var professorer innen samfunnsvitenskap eller teologi, 11 var bedriftseiere, mens bare 21 var håndverkere og arbeidere.[139] De aller fleste av de sistnevnte var faglærte og med høy grad av spesialisering, som for eksempel innen steinhogging eller gravering. Bare fire av delegatene stod oppført i protokollen kun som ”arbeidere”[140] En hadde med andre ord ingen arbeiderprofil, ut over at en i stor grad *henvendte* seg til industriarbeiderne. Den klart dominerende gruppen var geistlige, tilhørende Tysklands utdanningsborgerskap. Partiet hadde med andre ord en sosial profil som lå godt over gjennomsnittet i befolkningen.

Programmet denne gruppen produserte i Erfurt var på sett og vis originalt; det lånte fra både høyresiden, liberal tradisjon og den politiske venstresiden med hensyn til ønsket om sosiale reformer. En fikk derfor et program som uttalte at nasjonalisme, kolonialisme og ønske om flåteopprustning var ønskelig for å sikre store innenrikspolitiske sosialreformer. Programmet sa videre de samme politiske rettigheter skulle gjelde alle statsborgere, noe som må ha vært myntet både på den politiske antisemittismen, som blant annet fantes i fløyen til Stöcker; og den prøyssiske *Dreiklassenwahlrecht*. De neste punktene gikk på underordnede politiske målsetninger som et ønske om modernisering av økonomien, om partinavnet og at religiøs tro ikke skulle bli gjort til noen partisak.[141]

---

139 Hübinger 2000:168; Walz 1972:73
140 Hübinger 2000:168; Walz 1972:73. Oversikten over yrkene til delegatene er oppført i de nasjonalsosiales egen møteprotokoll fra Erfurt: *Protokoll über die Vertreter Versammlung aller National-Sozialen in Erfurt*: Vom 23. bis 25. November 1896. Verlag der Zeit, Berlin:, s. 55.
141 Hübinger 2000:169.

Denne politiske kompotten hadde åpenbart som målsetning å forsone alle klasseinteresser og skape nasjonal harmoni under en ekspansiv og kraftig nasjonalisme.

Oppskriften om å døyve innenrikspolitiske problemer ved å dreie fokuset over på utenrikspolitikk er velkjent og velbrukt. Det store problemet Naumann og kretsen rundt ham stod ovenfor var at det politiske konseptet de hadde lansert var helt ukjent og helt nytt for den store majoriteten i befolkningen. For alle politiske idéer vil det likevel ta tid før et betydelig segment av befolkningen har gjort seg kjent med den, slik at de i neste omgang kan forsøke å fremme den politisk. Programmet falt utenfor alle etablerte politiske strømninger, siden det forsøkte å omfatte alle. Og de etablerte politiske strømningene hadde alle sine egne politiske partier, som muligens med unntak av de liberale hadde et klart ankerfeste i sine egne sosiale grupperinger i samfunnet. Naumann og kretsen rundt ham manglet alt dette, og på toppen av alt manglet de politisk erfaring.

Max Weber var svært kritisk til en partidannelse. På tross av at han var fornøyd med at de hadde akseptert en del av hans standpunkter og gjort dem til politisk program, var han redd for at for mange av Naumanns følgesvenner hadde for lite politisk erfaring og at de fremdeles tenkte på løsninger på det sosiale spørsmål i etiske termer – fordi det var etisk riktig – og ikke fordi det var det beste for nasjonen.[142] Han ønsket heller at kretsen rundt Naumann skulle arbeide for å spre kunnskap om dette politiske konseptet, før en eventuelt startet et parti. Dette rådet ble ikke lyttet til, og da han så at det likevel gikk mot et nytt politisk parti, følte han fremdeles et visst ansvar for å veilede partiet, men var likevel irritert for at Naumann hadde trosset rådet hans om å la være.[143]

Webers innvendinger mot selve partiprogrammet var flere: For det første kritiserte han partiets forsoningsoptimisme, og la vekt på at ethvert nytt parti måtte velge mellom "*bürgerliche Entwicklung*" og "*feudale Reaktion*",[144] og sa at han fryktet at partiet ville bli en ren "*Karikatur*"[145] dersom de forsøkte å lansere to motstridende appeller, uten å velge mellom dem.

---

[142] Weber 1989:233-34.
[143] Weber 1989:233-34; Walz 1971:69.
[144] Hübinger 2000:170. Se også neste fotnote.
[145] Hübinger 2000:170. Weber kritiserte også partiet for å ha strøket to av punktene han selv hadde vært med på å utarbeide. Det ene punktet gjaldt politisk og økonomisk kvinnefrigjøring, og det andre punktet gjaldt kritikk av regjeringens tøffe linje mot polakkene øst for Elbe. Det var sistnevnte punkt Weber irriterte seg mest over: "*Man hat gesprochen von einer Herabdrückung der Polen zu deutschen Staatsbürgern zweiter Klasse. Das Gegenteil ist wahr: wir haben die Polen aus Tieren zu Menschen gemacht*." *Ibid*. Sitert fra Weber, Max. 1993: *Landarbeiterfrage, Nationalstaat und Volkswirtschaftspolitik*. In: Schriften und Reden 1892-1899, hrsg. Von Wolfgang J. Mommsen und Rita Aldenhoff, Tübingen (MWG I/4), s. 612ff.

Han fryktet også at partiet kom til å miste middelklassestemmene dersom partiet samtidig forsøkte å appellere til de svakeste ("*Bodensatz*") i samfunnet.[146]

Webers kritikk var berettiget. Dessuten var grøften mellom den politiske venstre- og høyresiden dypere enn på lenge. Sosialdemokratene så på de konservative med mistro etter årevis med politisk undertrykking, og så ikke på de sosiale godene de hadde introdusert som oppriktige. De konservative fryktet på sin side sosialdemokratenes fremgang, og var dessuten frustrerte over at de sosiale velferdsordningene ikke hadde vært nok til å demme opp mot sosialdemokratenes fremvekst. På dette tidspunktet hadde de konservative tatt ytterligere et skritt mot høyre og forsøkte å distansere seg fra sosialreformister i egne rekker. Naumann og hans tilhengere ble derimot sittende fast i midten i sitt forsøk på å overstige alle nasjonale motsetninger, og ble sett på med en blanding av mistro og likegyldighet[147] fra både den politiske høyre- og venstresiden. De klarte heller ikke å appellere til det politiske sentrum, som allerede var representert av partier som hadde programmer skreddersydd for å ivareta deres interesser.

Det *Nationalsoziale Verein* i etterpåklokskapens lys burde ha gjort var i første omgang å starte et arbeiderparti for å appellere til industriarbeiderne: Industriarbeiderne var det mest lovende segmentet for å skape en virkelig massebevegelse, med tanke på deres numeriske vekst år for år. Ved å introdusere en radikalitet i det sosiale spørsmålet som lå til venstre for de mest moderate sosialdemokratene, kunne en angripe dem politisk fra venstre og utnytte de ideologiske forskjellene innad i arbeiderbevegelsen mellom de ortodokse marxistiske elementene og revisjonistene. Den *Nationalsoziale Verein* kunne fremdeles ha kombinert dette med nasjonalisme, både fordi det neppe i seg selv ville ha skremt bort målgruppen så lenge sosialpolitikken var troverdig, og fordi partiet ville ha fortonet seg som mindre "statsfiendtlig" enn de mest radikale elementene i arbeiderbevegelsen. Først når partiet hadde blitt en massebevegelse med reell politisk makt, ville en være i en posisjon til å lage en politikk hinsides klasseinteresser. Betingelsen ville imidlertid være at en lyktes med en sterk nasjonalisme med fokus på interne og/eller eksterne fiender – innbilte eller reelle, slik at majoriteten hele tiden

---

[146] Hübinger 2000:170. Sitert fra Weber, Max. 1993: *Landarbeiterfrage, Nationalstaat und Volkswirtschaftspolitik. Schriften und Reden*, hrsg. Von Wolfgang J. Mommsen und Rita Aldenhoff, Tübingen (MWG I/4), s. 612-622.

[147] Se for eksempel Bundesarchiv/N3001/63/3. Den sosialdemokratiske avisen *Arbeiter-Zeitung* i Wien skrev en artikkel om Naumann 7. desember 1899 i forbindelse med noen foredrag han skulle avholde i Wien. Avisen kalte imidlertid Naumanns sosialismevariant for et kjempestort politisk falskmynteri ("*riesigen politischen Falschmünzer*"), og det Naumann kalte "nasjonalt" var i avisens øyne bare en eufemisme for ordet "statlig"; se også Walz 1971:95-96. Walz viste til møteprotokoller, publisert i *Die Hilfe*, hvor medlemmer fra andre partier hadde møtt opp for å sette fast den nasjonalsosiale taleren. Det skal visstnok ha vært sosialdemokratene som var mest ivrige til dette. Blant annet ble det satt spørsmålstegn ved de nasjonalsosiales oppriktighet med hensyn til det sosiale spørsmål, og det ble hevdet at de ikke hadde noen rett til å uttale seg på vegne av arbeiderklassen. For eksempel på dette, se *National Sozial: Versammlungen*, *Die Hilfe*, 30.5.1897. Og de konservative beskyldte stort sett de nasjonalsosiale for å stå i ledtog med sosialdemokratene. Et eksempel på dette finnes i *National Sozial: Versammlungen, Die Hilfe*, 18.4.1897.

hadde hovedfokus på nasjonen og kollektivet og ikke på egeninteresser. Med andre ord; dersom en hadde klart å overbevise folk flest om at fiender truet nasjonens eksistens, ville dette også hjulpet til å skape sterkere gruppesamhold og redusere indre motsetninger – eller i det minste skape en illusjon om at det var tilfelle.

Den *Nationalsoziale Verein* oppfylte ingen av disse kriteriene, og ble derfor en politisk fiasko. De klarte aldri å tiltrekke seg andre enn et relativt ubetydelig antall intellektuelle, og mislyktes totalt i å tiltrekke seg andre grupper og målsetningen om å bli en massebevegelse. Den *Nationalsoziale Verein* ble oppløst i 1903 etter bare syv år. Bakgrunnen var at de valgene i 1898 og 1903 kun fikk 27.000 stemmer, tilsvarende 0,3 prosent, og med kun ett mandat i Riksdagen.[148]

3.3 *Demokratie und Kaisertum*

Naumann publiserte boken *Demokratie und Kaisertum* gjennom den *Nationalsoziale Verein*s eget forlag – *Hilfe.* Boken ble publisert på nyåret i 1900 etter at Naumann hadde levd tilbaketrukket i Schwarzenberg og arbeidet med boken i flere måneder. Resultatet ble en bok på 231 sider som forsøkte å analysere de innenrikspolitiske maktforholdene.

Boken var imidlertid ikke bare rent observerende; den var først og fremst historisk-politisk i sin forklaring av de samfunnsmessige forholdene. Naumann forsøkte å forklare samtiden ved å vise til fortiden, for deretter å vise hvordan de nasjonalsosiales politiske program kunne brukes for å løse de store innenrikspolitiske problemene og føre tyskerne inn i en bedre fremtid.

Det kan ikke vektlegges sterkt nok at boken i praksis var et utvidet valgprogram for den *Nationalsoziale Verein*,[149] hvor målsetningen utvilsomt må ha vært å spre kunnskap om den nasjonalsosiale bevegelsens program til et bredere sjikt av befolkningen frem mot valget i 1903. Det er uansett ikke mulig å finne noe tydelig skille mellom Naumanns meninger i boken og offisiell politikk i den *Nationalsoziale Verein.*

---

[148] Hübinger 2000:171. Den heldige som ble valgt inn var Hellmut von Gerlach – en av avhopperne fra kretsen rundt Stöcker.
[149] Heuss 1968:192.

3.3.1 Innholdsanalyse

Etiske idealer

Ved å beskrive hva som var etisk bra, beskrev Naumann også indirekte hva som var etisk dårlig. Og i noen tilfeller nevnte han dette også direkte, noe som vil bli beskrevet under. Hovedmomentene i hva Naumann holdt for etisk bra, henger svært tett sammen med statstanken. Staten skulle være en sterk stat – også militært, tuftet på en bred, folkelig nasjonalisme. Lojal tverrpolitisk tjeneste til staten var helt sentralt, men til gjengjeld skulle borgerne få nyte godt av økt demokratisering. For industriarbeiderne var den viktigste implikasjonen her at de måtte bytte ut internasjonalisme med nasjonalisme, i bytte mot økt demokratisering og sosiale reformer.

På tross av at Naumann så at sosialistene fremmet en del elementer som var positive og heldige for et industrielt samfunn,[150] og som var nødvendige for å synkronisere den nye industriens økonomiske viktighet med dens politiske innflytelse, så han samtidig at sosialismen måtte undergå sterk modifikasjon på flere områder for at den ikke skulle kompromittere den nasjonale styrken.[151] I dens daværende form så han på sosialismen som "*en fransk hauk*"[152] – et utenlandsk konsept, hvis klassekamp ville svekke nasjonen. Naumanns egen sosialismevariant besto av en kombinasjon av sosiale reformer og økte sivile rettigheter for bredere lag av folket, med korporatisme under en nasjonalistisk overbygning.

Sosiale reformer var et hjelpemiddel for å skape lojale og fedrelandskjære soldater av den voksende gruppen arbeidere: En sterk utenrikspolitikk skulle sikre de sosiale reformene, og de sosiale reformene var nødvendige for å skape innenrikspolitisk ro og dermed basis for en trygg utenrikspolitikk.

Naumann brukte mye plass i *Demokratie und Kaisertum* på å forklare hvordan sosialismen burde reformeres for å komme frem til ønsket resultat, og var på dette punktet helt på bølgelengde med konservative sosialreformister, som for eksempel Adolf Stöcker. I likhet med ham var han av den oppfatning at sosiale reformer først ville være mulig dersom arbeiderne forkastet marxistisk sosialisme og omfavnet nasjonalisme. Marxistisk sosialisme var skadelig for

[150] Se for eksempel Heuss 1968:155.
[151] Werth 2001:32. Naumann befant seg utvilsomt til venstre på den politiske aksen i samtidens Tyskland, men han forkastet likevel dogmatisk marxistisk sosialisme. Naumann var av den oppfatningen at en hadde mye å lære av sosialismen; den var både fremtidsrettet og moderne, og ville før eller siden blir politisk dominerende, på bekostning av det agrare – eller konservative - aristokratiet.
[152] Naumann 1900:66. Naumann kalte datidens sosialisme for en "*fransk hauk*", som hadde resultert i absolutt kongedømme, revolusjon, napoleonisme og sentralisering. *Ibid.*

samfunnet av en rekke årsaker,[153] mente Naumann, mens en god sosialpolitikk ikke hadde noe for seg hvis grensene ikke var sikre nok til å forsvare den. Det var derfor tvingende nødvendig å kombinere begge disse to. Naumann foreslo med andre ord en slags byttehandel: Sosiale reformer mot at sosialistene samtidig reformerte sosialismen. Bortsett fra stemmeretten, som han ønsket at alle voksne menn skulle ha, er innholdet i disse reformene uklare, spesielt på det økonomiske området.

Det eneste riktige var derfor at sosialistene støttet den revisjonistiske fløyen og jobbet for å endre samfunnet *innenfor* det eksisterende politiske systemet. Det fantes rett og slett ingen fornuftige alternativer.[154] Borgerskapet var dessuten langt sterkere enn de revolusjonære blant sosialdemokratene trodde.[155]

De revolusjonære forsøkte å felle noe som ikke stod for fall, og med feil metode. Om de ikke la om kursen, ville det ikke komme noe godt ut av det. Revolusjonen fantes derfor bare "*in der Theorie und auf dem Papier*"[156], men var fortsatt agitatorisk nødvendig for sosialdemokratene. I praksis, konkluderte Naumann, var den revolusjonære vei forlatt, selv om det fremdeles fantes noen med "*[…] Wolken im Kopf*"[157] som tok agitasjonen om revolusjon seriøst. Den dominerende stillingen til revisjonistene blant sosialistene gjorde Naumann optimistisk. Revolusjonen var sannsynligvis det ideologiske enkeltelementet som var den største utfordringen og hinderet for samarbeid med andre politiske partier. Men ettersom denne tankegangen stod svakt, ga det håp om en politisk samling på venstresiden som kunne ta opp kampen mot den agrare adelen.

I motsetning til de kristensosiale, som i praksis kjempet for en hierarkisk samfunnsorden som var i oppløsning, visste Naumann selvsagt at tiden var på hans side, og at venstresiden, på grunn av den sterke tilknytningen til den nye industrien, kom til å bli mer tallrik og få tilsvarende økt politisk makt - på bekostning av den konservative høyresiden. Sosialdemokratene var en raskt voksende massebevegelse på tre millioner mennesker som ikke kunne neglisjeres politisk eller sosialt. En revolusjon var av den grunn heller ikke nødvendig; demokratiseringen av samfunnet var ikke til å unngå, og det var ikke noe som stod i veien for at samfunnet ikke kunne styres av et flertallsstyre fra venstre på lang sikt. Spørsmålet var imidlertid bare hvor lenge de defensive konservative kunne holde skansen, og i hvor stor grad det lykkes å reformere sosialismen før den kom i maktposisjon.

[153] Naumanns forsøk på nedsabling av marxistisk sosialisme finnes særlig på side 1-16, som er viet til dette temaet i sin helhet.
[154] Naumann 1900:69.
[155] Naumann 1900:87.
[156] Naumann 1900:5.
[157] Naumann 1900:22.

Sosialistene måtte på sin side legge til side all klassekamp, omfavne nasjonen og sette innsatsen på å sikre grensene.[158] Vi ser også en tydelig forbindelse mellom appellen til sosialistene og frykten for en svekket nasjonalstat, uten evne til å motstå angrep utenfra: Med demokratisering som uunngåelig på sikt, trengte nasjonalistene en massebasis for å overleve. Denne massebasisen kunne en finne blant sosialistene, var Naumann sikker på. Han siterte nemlig SPD-politikeren Eduard Bernstein på at arbeiderne måtte bli nasjonalister dersom de ønsket en bestemmende rolle i tysk politisk liv,[159] og mente at alle parter ville tjene på det: I følge Naumann hadde Bismarck hisset opp revolusjonsfrykten for å få kortsiktige politiske fordeler av det, og sosialistlovene hadde gjort arbeiderne mer fiendtlige overfor staten[160], men uten at noen av delene var politisk nødvendig. Her var det mulig å finne et kompromiss som alle kunne leve med: For Naumann var denne statsfiendtligheten noe en enkelt kunne bli kvitt ved å invitere dem inn i den politiske varmen, med den forutsetning at de skulle arbeide for sine rettigheter innenfor det gjeldende politiske systemet. Og arbeidet de innenfor det politiske systemet, var det heller ingen grunn til å frykte sosialistisk revolusjon; hvis frykt Naumann anså som grovt overdrevet i utgangspunktet.

Et stort hinder fantes i det konservative aristokratiet. Det konservative aristokratiet var overrepresentert i statsledelsen på alle nivåer og i hæren[161], noe som gjorde at ”*[…] die Krone in ihren Handlungen [ist] mehr an die konservative Aristokratie gebunden, als an irgend welche andere*”.[162]

Naumann reagerte dessuten på at patriotisme og kongetro, som ble fremmet av de konservative, i realiteten ikke var rettet mot de brede massene. I stedet fantes det et diffust skille mellom disse to begrepene og rene jordierinteresser: Det agrare aristokratiet hadde bevisst misbrukt disse begrepene for å fremme egne snevre klasseinteresser[163] – også på bekostning av vanlige bønder[164]

---

[158] Naumanns syn på utenrikspolitikk er bare overfladisk nevnt, noe som er logisk med tanke på bokens undertittel. Et viktig moment er likevel hans agitasjon for styrking av marinen for å verne om tyske handelsinteresser. Se for eksempel Naumann 1900:214,217. Naumanns sosialismevariant var helt nødvendig for å gjennomføre dette, noe Naumann bekreftet i sin valgprogramtale for Nationalsoziale Verein: Uten ”*starken Nationalsinn der Massen im Innern*” var ”*die notwendige Kraftentfaltung des Reiches nach Außen*” ikke gjennomførbart. Werth 2001:39. Sitert fra Wenck, M. 1905. *Die Geschichte der Nationalsozialen von 1895 bis 1903*. Berlin, s. 58f.

[159] Eduard Bernstein ble sitert på side 95 i *Demokratie und Kaisertum*: „*Würde der Sozialdemokratie in Deutschland die entscheidende Rolle in die Hans gespielt, so wurde sie gleich den Independeten der englischen und den Jakobineren der französischen Revolution, national sein müssen, wenn sie ihre Herrschaft behaupten soll.*” Naumann oppga ikke noen nærmere kilde enn at Bernstein hadde ”skrevet” ovennevnte sitat. *Ibid.*

[160] Naumann 1900:139.

[161] Naumann 1900:94.

[162] Naumann 1900:94.

[163] Naumann 1900:94.

[164] Naumann 1900:90.

Som de ivrigste forkjemperne for det hierarkiske samfunnet, utgjorde de en trussel mot demokratiet og var et hinder i veien for nesten samtlige av de endringene Naumann anså som nødvendige for å skape en stabil innen- og utenrikspolitikk, basert på et bredt flertallsstyre:

> ”*Die ostdeutsche Adel ist eine Erobrerkaste, die sich eine slavische Fläche germanisiert hat, damit sie ihr diene. […] Diese politische Rasse ist es, die heute der grimmigste, entschlossendste Feind der deutschen Demokratie ist, nicht weil es ihr Spaß macht, sondern weil sie muß*.”[165]

Naumann var klar over at demokratisering ville være politisk katastrofal for det agrare aristokratiet – og det visste selvsagt aristokratiet også.

Naumann observerte at denne ”erobrerkasten” klamret seg til makten, på tross av at de ble stadig mindre politisk betydelige: ”*In der Demokratie erhebt sich der Industrialismus zur politischen Massenerscheinung, im Sozialismus kommen Maschine und Volksrechte*.”[166] Selv om en kan sette spørsmålstegn ved lovmessigheten av kausalitet mellom politisk og industriell modernitet, var Naumann av den klare oppfatningen at det agrare aristokratiet kjempet en tapende kamp mot modernisering og utvidelse av politiske rettigheter. Og han så ikke ut til å ha noe imot å hjelpe dette aristokratiet, som i hans politiske landskap stod i veien mellom det tyske folket og en lysende fremtid, bort fra det politiske hegemoniet denne gruppen hadde. Det agrare aristokratiet var arkaisk for Naumann, ettersom det tyske samfunnet hadde tatt steget over fra agrart samfunn til industristat. Det agrare aristokratiet var derfor en levning fra et samfunn som var på vei bort, med holdninger som var i politisk utakt med nasjonens utvikling.

Naumann oppfattet også det klerikale aristokratiet som et hinder. De hadde lagt seg på en politisk kurs som hadde sin basis i konserveringen av det hierarkiske samfunnet, og var følgelig i samme politiske kategori som det agrare aristokratiet. Utstyrt med argumentasjonen til både Max Weber og Rudolf Sohm, tok han et oppgjør med den verste av disse variantene i *Demokratie und Kaisertum* – nemlig katolisismen: Det Naumann reagerte på var at katolisismen var ”unasjonal”, sterkt ”politisk”, og at lojaliteten var sterkere overfor Roma enn Berlin:

> ”*Das Politische im Katholizismus ist die Kirche, jene große, alle Völker berührende, viele Völker geistig beherrschende Organisation, deren Mittelpunkt der alte Cäsarensitz Rom, und deren Monarch der geistliche Cäsar, der Papst ist*”[167] ”*Jesus Christus war kein*

[165] Naumann 1900:90.
[166] Naumann 1900:90.
[167] Naumann 1900:124.

> *Politiker. […] Oft ist versucht worden, aus der unversiegbaren Quelle seiner Worte politische Normen zu finden. […] Das Resultat aber ist die Überzeugung, daß die Sitengebote des Heilands so allgemein-menschlich, rein sittlich sind, daß sie keine Anweisung geben, wie man in einer bestimmten Zeitlage, etwa im Zeitalter des Industrialismus, soziale, demokratische oder gar aristokratische Politik machen könnte*."[168]

Naumann reagerte på det han tolket som et mangelfullt skille mellom religion og politikk,[169] og at katolikker, selv om de kunne ha en viss fedrelandskjærlighet, ikke kunne bli nasjonalister i ordets riktige betydning på grunn av religionens internasjonalisme.[170] I tillegg hevdet han at demokratiet hadde vanskelige kår under katolikkene, siden de var bundet av en autoritet i et system hvor majoriteten ikke hadde noen betydning.[171] Begge disse punktene – mangel på nasjonalisme og mangel på demokrati - traff kjernen i Naumanns politikk på en ødeleggende måte.

Økonomisk distribusjon

Naumann var sparsom med konkrete opplysninger i boken om hvordan ressursfordelingen skulle være, men det er likevel klart at Naumann så for seg et Tyskland hvor eiendomsforholdene stort sett var uendret, men hvor den økonomiske fordelingen i høyere grad skulle samsvare med industriarbeidernes økte økonomiske viktighet og behov for materiell forbedring av egen situasjon. Dette skulle i praksis skje på bekostning av det agrare aristokratiet, som han ønsket å gjøre mindre økonomisk og politisk viktig:

Naumanns var overbevist om at veien om sosiale reformer var nødt til å gå gjennom en langvarig prosess, og innenfor den eksisterende samfunnsorden, slik revisjonistene kjempet for.[172] Sosialistene skulle se at den radikale veien om revolusjon måtte forkastes fordi den var

---

168 Naumann 1900:128.
169 Naumann 1900:125.
170 Naumann 1900:125.
171 Naumann 1900:126. Se også side 129: "*Wo der Katholizismus herrscht, ist er autoritär*."
172 Naumann 1900:8-16. For å studere dette punktet nærmere, anbefales Naumanns artikkel "*Gägensätze im Sozialismus*". Der stilte han skjematisk opp fem klare motsetninger mellom de revolusjonære og revisjonistene: Foruten den allerede nevnte måten kampen for rettigheter skulle foregå på, var det *"[…] einen Gegensatz von Arbeitern und Akademikeren*", som han ikke gikk nærmere i detalj på. Det tredje motsetningsforholdet var *"[...] einen Gegensatz der ungelernten Rasse und der gelernten Oberschicht des Proletariates*". Det fjerde var *„[...] ob das Proletariat erst die wirtschaftliche Macht erobern muß, ehe es politisch stark werden kann, oder ob umgekehrt erst die politische Machtgewinnungden wirtschaftlichen Aufschwung ermöglicht*". Det femte punktet var *„[...] den Zeitpunkt, am welchem das Proletariat Einfluß gewinnen kann*". Artikkelen finnes i Bundesarchiv N-3001/56/3.

umulig og ikke ville føre til noe positivt for dem eller staten.[173] Sosialistene hadde faktisk mer å tape enn sine lenker;[174] en revolusjon ville dessuten raskt blitt slått ned militært, og i tilfelle en generalstreik ville arbeiderne og deres familier være de første til å sulte. Det fantes ingen forutsetninger for revolusjon, siden det kapitalistiske samfunnet var langt sterkere og mer fleksibelt enn de revolusjonære så for seg. Det var slett ikke på sammenbruddets rand.[175]

Utviklingen kunne ikke stanses, mente Naumann, så måten en handlet på nå ville i stor grad avgjøre hvordan samfunnet ville bli seende ut; skulle en ha sosiale reformer og nasjonen trygg eller skulle en la sosialistene tvinge gjennom sosiale reformer på egenhånd og få politisk ustabilitet på kjøpet? Valget var enkelt for Naumann. Det var langt bedre å komme med innrømmelser som før eller siden måtte komme, og samtidig forsøke å stille visse krav til sosialistene, enn å la en slik mulighet gå fra seg.

Å forsøke å hindre demokratisering kunne også innebære en viss risiko for staten. I kritiske tider var nemlig staten avhengig av støtte i folket.[176] Og dersom folket ikke følte at staten representerte deres interesser, ville dette føre til en innenrikspolitisk ustabilitet som ikke var i takt med Naumanns utenrikspolitiske visjoner om det nye Tyskland.

Tallenes tale var i og for seg klar: Industribefolkningen hadde vokst fra 16 til mer enn 20 millioner i perioden 1882-1895,[177] og Naumann noterte seg at industrialiseringen skjedde raskere og mer voldsomt enn i land det var naturlig å sammenligne seg med, noe som hadde dype sosiale og politiske følger.[178] Ikke bare var industriarbeiderne den raskest voksende gruppen; de fikk også en sterkere politisk bevissthet og krevde følgelig utvidelser av stemmeretten.

---

[173] Naumann 1900:69.
[174] Naumann 1900:11.
[175] Naumann 1900:13. Naumann var av den oppfatning at vilkårene for en vellykket revolusjon var lenger unna enn tidligere: "*Nur da können Revolutionen Erfolg haben, wo der Staat als Staat schwach geworden ist. Das ist bei uns keiner Weise. Das ganze letzte halbe Jahrhundert bedeutet ein beständiges Stärkerwerden der Staatsenergie*." Se også *Ibid*. s, 87 om det han beskrev som sosialdemokratenes undervurdering av borgerskapets styrke.
[176] Naumann 1900:49. Naumann var ikke bare for en utvidelse av stemmeretten; han var også sterkt imot at enkelte stemmer kulle veie mer enn andre: "*Die Form, in der das neue Wahlrecht in die Verfassung aufgenommen wurde, ist folgende: `Der Reichstag geht aus allgemeinen und direkten Wahlen mit geheimer Abstimmung hervor.` Es fehlt das Wort vom "gleichen" Wahlrecht. Wenn nun aber Wahlrechtsfeinde diese formelle Lücke benutzen wollen, um Vorzugsrechte für Alter, Besitz oder Bildung einzuschmuggeln, so verletzen sie damit die Geist der Verfassung […].*" Naumann 1900:51. Forfatningens ånd, mente Naumann, var at én person hadde én stemme, og at den skulle veie like mye som alle andres: "*Was nützt das Prinzip der Majorität wenn es nicht ganz gehandhabt wird?*", spurte han retorisk. Naumann krediterte Wilhelm Löwe for sitatet. *Ibid.*
[177] Werth 2001:23.
[178] I stedet for å se pessimistisk på utviklingen, så Naumann mulighetene. Der andre kanskje hadde revolusjonsfrykt og så en befolkningsvekst som skapte store problemer, så Naumann muligheten for mange nye soldater som kunne beskytte riket, muligheter for økonomisk vekst og spennende ny teknologi. Å forsøke å skru tiden tilbake hadde ikke noe for seg. En kunne i så fall kun bremse en utvikling som var på vei, men ikke stoppe den. Fremtiden var bare farlig dersom en beveget seg for langsomt inn i den, skrev han i *Demokratie und Kaisertum (s.38)*, og stod således i ganske sterk kontrast til den konservative høyresiden.

Naumann trakk heller ikke noe tydelig skille mellom folk og stat. Han var en korporatist som så på nasjonen som en enhet preget av gjensidige avhengighetsforhold: Folket var like avhengig av å ha en politisk ledelse som den politiske ledelsen var avhengig av å ha støtte i folket. Av samme grunn var det heller ikke noe naturlig motsetningsforhold mellom arbeidsgivere og arbeidere, siden begge grupper var helt avhengige av hverandre og begge hadde interesse av at bedriften gikk med overskudd.[179] ”*Ein Industriepolitik großen Stiles ist undenkbar ohne die Arbeiter, eber ebenso undenkbar ohne die Unternehmer.*”[180] Naumann tilbakeviste derfor det sosialdemokratiske programmet om en industripolitikk hvor arbeiderne hadde tatt over produksjonsmidlene: ”*In Wirklichkeit aber gibt es die unternehmerlose Industrie nicht, und wird es voraussichtlich im nächsten Menschenzeitalter nicht geben.*“[181] Et bra fungerende næringsliv ville hele nasjonen tjene på: Det var ikke mulig å skade den andre parten i en arbeidskonflikt uten å indirekte skade seg selv. Naumann manet her til samarbeid mellom begge parter i industrien, som på tross av å ha ulike eierinteresser hadde felles interesse av den maktpolitiske og økonomiske forskyvningen mot sin egen gruppe og sin industri.

Første skritt bestod i følge Naumann å innføre demokratiske og sosiale reformer.[182] En av de viktigste grunnene til radikaliseringen av arbeiderbevegelsen hadde vært mangel på politisk innflytelse: ”*Ein Ausschluß der Unterklasse macht diese staatsfeindlich.*”[183] Og den eneste løsningen på dette var å gi dem økt mulighet til å bli hørt politisk: ”*Ein Volk das einen Massenprotest bei Wahlen erheben kann, denkt nicht an Gewalttaten.*”[184] Kun ved å utvide massenes stemmerett kunne en slå beina under muligheten for anslag mot staten. Dette var en helt annen strategi enn den tyske høyresiden hadde hatt, som hadde forsøkt å kontre trusselen fra sosialdemokratene med lovforbud, selv om de også hadde strukket seg til sosialpolitiske innrømmelser. De var imidlertid ikke villige til å avstå politisk makt. Forskjellen i strategi kom selvsagt av at de representerte hver sine samfunnsegmenter: Demokratisering var med visse små

---

[179] Naumann 1900:24.
[180] Naumann 1900:24.
[181] Naumann 1900:24.
[182] Dette betyr imidlertid ikke at det var de sosiale reformene som var målet i seg selv. I *Die Hilfe* skrev han at: ”*Die beste Rüstung für kommende Kriege ist eine tüchtige Sozialreform*.“ *Die Hilfe* 10.4.1895, sitert etter Werth 2001:39; Happ 1968:92. I praksis betyr dette at sosialreformene bare var et middel for utenrikspolitisk maktpolitikk. At han tilla utenrikspolitikken sterkere vekt enn innenrikspolitikken finner vi fra Naumann selv i andre kilder: ”*Die äußere Politikk ist in ihrem Gesamtverlauf noch wichtiger und folgenschwerer als die innere*.” Happ 1968:94. ”*Wer innere Politikk treiben will, der muß erst Volk, Vaterland und Grenzen sichern, der muß für nationale Macht sorgen*.” Happ 1968:93. ”*Die Weltmachtsidee [ist] die Voraussetzung allen sozialen Fortschritts*.” Happ 1968:93. Naumann må også ha vært klar over at kostbar militæropprustning neppe ville være mulig i lengden uten bred politisk støtte, så innen- og utenrikspolitikk hang svært tett sammen. *Ibid*. Naumanns ble overbevist om at kapitalismen kom til å seire, blant annet etter å ha lest igjennom Werner Sombarts verk fra 1902, *Der Moderne Kapitalismus*: ”*Kapitalismus […] erst an (hebt), die Herrschaft der Weltkugel an sich zu reißen*.” Jähnichen 2000:152. Sitert fra Naumann, F.: *Die Zukunft des Kapitalismus*, in: Die Zeit Nr. 9/1903, s. 230.
[183] Naumann 1900:48.
[184] Naumann 1900:11.

forbehold om reform blant sosialdemokratene noe Naumann gledet seg over, mens det var en alvorlig trussel mot de konservatives politiske makt, og som de selvsagt helst ville unngå å avstå.

Utvidelse av stemmeretten ville selvsagt bare løse ett av problemene, som var en (høyst teoretisk) revolusjon fra sosialistene. Men det ville samtidig kunne skape nye problemer, dersom sosialismen ikke samtidig gjennomgikk reformer. Å bli styrt fra venstre av en gruppe Naumann beskrev som antinasjonal og pasifistisk oppfattet han selvsagt som skadelig, både innen- og utenrikspolitisk. Først og fremst så han på disse holdningene som skadelige for arbeiderne selv, siden de umuliggjorde sosiale reformer, og i tillegg var de skadelige for nasjonen som helhet, som sikkerhetspolitisk led under en stadig større gruppe ”*uten en nasjonal statstanke*”.[185]

Maktfordeling

Svaret ga Naumann allerede i den programmatiske tittelen på boken; *Demokratie und Kaisertum*, der hovedvekten må legges på ordet *und*. Naumann ønsket å forene *keisermakten*, som han anså som den sterkeste politiske makten i datidens Tyskland,[186] med et bredt demokrati under en nasjonalistisk overbygning. Til sammen skulle denne politiske kombinasjonen gi det mest livskraftige resultatet. Naumann ønsket med andre ord å bygge videre på tradisjonell og etablert keisermakt, i kombinasjon med moderne reformer.

Naumanns begrunnelse for denne kombinasjonen var at det tyske demokratiet var for skjørt og svakt til å utfordre regjeringen.[187] Demokratiet trengte en støttespiller for å overleve, og den beste støttespilleren Naumann kunne se var keisermakten, som ikke bare var den første og viktigste faktor for nasjonal selvoppholdelse – som en i Naumanns verden absolutt ikke burde ta knekken på – men også en faktor som sikret demokratiets fortsatte eksistens.[188]

Det at keisermakten, som var tett knyttet opp mot det konservative og antiliberale det agrare aristokratiet, plutselig skulle bli en varm støttespiller for utvidelse av stemmeretten var et paradoks Naumann tok lett på. Selv om han innså at det i datidens Tyskland var et motsetningsforhold mellom de to, hevdet han likevel at det ikke alltid hadde vært slik: ”*Das*

[185] Werth 2001:35.
[186] Naumann 1900: 167. Se også Naumann 1900:170. Der skrev han at: „*Es gibt zwei Faktoren, die im Deutschen Reiche miteinander zu rechnen haben: der Kaiser und der Reichstag*”. Politikk kunne derfor vanskelig gjennomføres uten at disse to hadde en nøkkelrolle.
[187] Naumann 1900:148.
[188] Se også Werth 2001:39: ”*Wir wünschen darum eine Politik der Macht nach außen und der Reform nach innen*.“ Sitert fra Naumanns programutkast fra november 1895 etter Wenck, M. 1905. *Die Geschichte der Nationalsozialen von 1895 bis 1903*. Berlin., s. 57.

System, das 1870 siegte, war militaristisch-kapitalistisch."[189] Og Bismarck hadde slett ikke vært noe konservativ den gangen, men en hensynsløs revolusjonær, som utvilsomt var kapitalistisk.[190] De sterke båndene mellom konservatisme og keisermakten hadde kommet som en følge av de tette båndene med det agrare aristokratiet, men ettersom denne gruppen trolig ville svekkes politisk i årene som kom, åpnet det muligheten for kompatibilitet med "*[…] politische Herrschaft des Mehrheitsprinzips*";[191] eller sagt på en annen måte - demokrati.

Som nevnt skulle demokratiet og keisermakten danne et politisk og symbiotisk par, hvor begge hadde fordeler av den andre. Maktfordelingen mellom de to var Naumann mer vag med å beskrive. Mellom disse to politiske prinsippene kunne samfunnet organiseres på en rekke områder, men Naumann gjorde én ting helt klart: "*Eine absolute Monarchie ist in der Gegenwart ebenso unmöglich wie eine absolute Demokratie*."[192] Grunnen til dette var enkel: "*Beide Teile protestieren formell gegen jede Abschwächung des in ihnen liegenden natürlichen Gegensatzes, aber sie verstehen sich dazu, einen gemeinsamen Weg gemeinsam zu gehen*."[193] Det var derfor ikke noen fare for at den ene parten skulle svekke den andre.

Selv om Naumann trodde at et slikt system skulle være politisk selvregulerende og i en slags balanse for å hindre ytterpunkter, var dette på grunn av en ulik arbeidsfordeling innenrikspolitisk, som gjorde at den ene ikke kunne unnvære den andre: "*Der Kaiser führt die Nation als Diktator der neuen Industrie. Indem er aber dieses tut, brauchte er die Masse, die Demokratie*."[194] Og en av de aller viktigste gruppene her var de nye millionene industriarbeidere som skulle komme i årene.

Han innså at tiden uansett var på hans side, at det konservative aristokratiet både var på defensiven og på vikende front, men foreslo likevel økonomiske endringer som utvilsomt ville ha svekket det konservative aristokratiet ytterligere, selv om han aldri skrev direkte at det var intensjonen: Når Naumann foreslo flåteoppbygging og ekspansjonspolitikk, var det ikke bare utenrikspolitiske vurderinger bak dette. Han var helt klar over at den ville være "*[…] tief antiagrarisch*"[195], og som ville ramme det konservative aristokratiet og deres kjerneområder. Men politisk var det nødvendig, og at det konservative aristokratiet med dette ville bli mindre økonomisk og politisk viktig er uansett klart.

[189] Naumann 1900:157.
[190] Naumann 1900:153.
[191] Naumann 1900:181.
[192] Naumann 1900:181.
[193] Naumann 1900: 181.
[194] Naumann 1900:181.
[195] Naumann 1900:138.

Det nye Tyskland skulle etter Naumanns analyse bli preget av tre strømninger under en kraftig nasjonal overbygning: Keisermakten, industrielt aristokrati og demokrati, hvor keisermakten og demokrati var forutsetninger for Naumanns kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme, mens et for sterkt industrielt aristokrati potensielt sett kunne bli en trussel. Det var derfor viktig å rydde eventuelle politiske eller strukturelle hindringer av veien. Siden han så keisermakten som den sterkeste kraften i tysk politisk liv, så han heller ingen umiddelbar trussel som kunne svekke den. Demokratiet, derimot, hadde hindringer i veien fordi den stanget mot et udemokratisk system, som hadde sitt klareste uttrykk i den prøyssiske *Landtag*.[196] Demokratiet hadde tiden på sin side, men det var likevel liten tvil om at Naumann var utålmodig, og gjerne så at en slik høyborg for prøyssisk konservatisme ble betydelig svekket. Dette var en forutsetning for sammensmeltningen av demokrati og keisermakten, og for samling mellom den politiske høyre- og venstresiden.

3.3.2 Resepsjon

Jeg var ikke i stand til å finne bokomtaler av *Demokratie und Kaisertum* under arkivbesøkene i Tyskland. Mottakelsen boken fikk er derimot omtalt i Heuss` biografi, men er også den eneste boken jeg har funnet hvor resepsjon av *Demokratie und Kaisertum* er viet plass. Naumann var selv av den oppfatning at boken hadde vært en helt klar suksess.[197] Den solgte muligens mer enn forventet, siden en måtte trykke den opp i fire opplag, med 25.000 bøker totalt.[198]

Utenfor kretsen rundt *Nationalsoziale Verein*, fikk boken en svært lunken mottakelse: Anmelderne i den politiske dagspressen var samstemmig negative til boken, av ulike grunner og i ulik tone:[199] Krassest kritikk mot boken kom i den frikonservative avisen ”*Post*”, som kalte boken et ”*impotentes Machwerk*”.[200]

Hovedårsaken til den dårlige mottakelsen i pressen ligger nok i like stor grad i bokens struktur som i den politiske polariseringen blant de tyske partiene på den tiden. Hadde boken handlet om et enkelttema ville innholdet sannsynligvis samsvare noenlunde bra med en eller annen politisk fløy, hvis aviser ville ha funnet det svært vanskelig å slakte innholdet.

---

[196] Naumann 1900:148. Med andre ord; dyptgripende endringer i det tyske samfunnets maktfordeling kunne vanskelig gjøres uten at det agrare aristokratiet skulle komme tapende ut. Og dersom de ville komme tapende ut av endringer, ville de uten tvil motsette seg dem av ren nødvendighet.
[197] Heuss 1968:157.
[198] Det siste opplaget kom i 1905, og dette opplaget gikk fra 15.000-25.000.
[199] Heuss 1968:157.
[200] Heuss 1968:157.

Problemet var imidlertid at Naumann forsøkte å skissere en politisk totalløsning som skulle ligge hinsides klassemotsetninger, men som likevel inneholdt enkeltdeler som absolutt alle unntatt hans egne tilhengere kunne ta ille opp. Og da var veien til slakt av hele boken plutselig svært kort.

Noen grupper hadde mer å vinne (og tape) på boken enn andre: Det agrare aristokratiet ville bli mye mindre økonomisk og politisk viktig[201] dersom Naumann fikk mulighet til å realisere programmet i boken, så de hadde ingen grunn til å like den. Resten av den politiske høyresiden kunne nok ha sympatier med den nasjonalistiske, militære og koloniale delen av programmet, men neppe med demokratiseringen som i praksis ville føre til at Tyskland ville bli styrt med massebasis fra venstre. For den konservative høyresiden ville Naumanns program i praksis være ensbetydende med å gi fra seg den politiske styringen, noe som ville være uakseptabelt.

Det politiske sentrum på protestantisk side, og særlig venstrefløyen av sentrum - var den eneste delen av tysk politisk liv hvor en hadde størst mulighet for å lykkes. De hadde lite å tape på en kombinasjon mellom nasjonalisme og sosialisme, og var tiltenkt en viktig politisk rolle i det nye Tyskland. De forble dessuten relativt uberørt av de omfattende reformene beskrevet i boken, og ville få gjennomslag for økt grad av demokratisering.

Den katolske minoriteten, som var sterkest representert gjennom (sentrums-)partiet *Zentrum*, hadde ikke like god grunn til å være fornøyd med boken. Naumann hadde satt et klart spørsmålstegn ved katolikkenes nasjonalfølelse, og så på den katolske kirken som et hinder for gjennomføringen av politikken. Og om Naumann hadde fått gjennomført sitt nasjonalistiske program ville det utvilsomt føre til sterkere konformitetspress for denne gruppen.

Sosialdemokratene hadde i utgangspunktet en del å vinne på boken. Mot å ta opp nasjonalismen kunne de få økt politisk aksept, økte sivile rettigheter og en bedret materiell situasjon. I tillegg ville de som en stadig viktigere økonomisk og numerisk gruppe få en stadig sterkere grad av politisk innflytelse. Som politisk tilbud var dette svært godt, og sosialdemokratene var av den grunn den enkeltgruppen som i tillegg til de venstreliberale hadde mest å tjene på det. Imidlertid var den politiske avstanden mellom høyre- og venstresiden såpass stor at Naumann aldri ble vurdert som oppriktig av sosialdemokratene. De så på ham som en politiker som seilte under falskt flagg, og som innerst inne ikke var en venn av den politiske venstresiden.

---

[201] På grunn av økonomisk liberalisering med hensyn til import av jordbruksprodukter, samt demokratisering.

3.5 Virkningsanalyse

For å måle den politiske effekten Naumanns nasjonalsosiale idéer hadde på samtiden, er det nyttig å se nærmere på virkningen av det nasjonalsosiale forsøket, særlig fordi materialet i større grad kompletterer bildet enn det relativt sparsomme materialet som er å finne om virkningshistorien til *Demokratie und Kaisertum* alene.

Valgresultatene til *Nationalsosiale Verein* ble katastrofale både i 1898 og 1903. Målsetningen om å viske ut de politiske motsetningene mellom de borgerlig-demokratiske kreftene og sosialistene viste seg å være langt utenfor rekkevidde. Den politiske naiviteten deres fikk Max Weber til å uttale at de var *"[…] som barn som stakk fingrene mellom eikene på lykkehjulet*".[202]

De politiske publikasjonene var heller ingen suksesser. *Die Hilfe* kom ut i beskjedne opplag, og hadde sannsynligvis liten interesse utenfor partiets egen krets. Naumanns egen *Demokratie und Kaisertum* var heller ingen stor suksess, med sine 25.000 eksemplarer over en femårsperiode.

Svaret kan bare bli at hans nasjonalsosiale periode kun kan ha hatt en minimal folkelig innflytelse, og at konseptet om å kombinere sosialisme og nasjonalisme i det store og det hele ble oversett av folk flest.

En stor del av forklaringen må kunne tilskrives at Naumann og kretsen rundt ham på dette tidspunktet var politisk uerfarne og gjorde flere grove taktiske blundere. I stedet for å lage et parti som var skreddersydd for enten borgerskapet eller industriarbeiderne, og arbeide for et tett politisk samarbeid med den andre part – slik at en i alle fall hadde blitt oppfattet som oppriktig i én av gruppene – valgte en å plassere seg midt imellom, for så å bli oversett av begge: En *nasjonalisme* med en viss sosial profil kunne derimot hatt potensiale blant borgerskapet, samtidig som en *sosialisme* med en viss nasjonal profil kunne hatt sterkere potensiale blant industriarbeiderne enn noe midt imellom.

Alt tydet nemlig på at de ikke klarte å nå frem til noen av målgruppene, som uansett hadde partier som kunne representere dem bedre enn et blandingsparti som både fra høyre og venstre ble sett på med stor skepsis.

Likevel må en medgi at det nasjonalsosiale forsøket kan ha hatt en viss effekt på to områder. For det første konseptualiserte Naumann noe gjennom *Demokratie und Kaisertum* og den *Nationalsoziale Verein* som var nytt – nemlig en kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme

[202] Sitert etter Walz 1972:207.

som både var løsrevet fra den tradisjonelle høyresiden og med et klart skille mellom religion og politikk.

De politiske forholdene, med sterk polarisering og sterk mistro mellom høyre- og venstresiden, gjorde sitt til at det ble vanskelig å bygge noe konstruktivt i det politiske ingenmannsland den *Nationalsoziale Verein* forsøkte å etablere seg i.

Selv om Naumann ikke på noen måte var den første til å kombinere nasjonalisme og sosialisme, skilte han seg fra sine ideologiske forgjengere på de to ovenfornevnte punktene. Dette frembragte behovet for en nyordning i elektoratets syn på dette konseptet, eller i det minste at de som ikke kjente til konseptet fra før ble informert om det. (For å være mottakelig for budskapet må en faktisk vite hva budskapet er!) En må derfor kunne anta at de som var mest mottakelige for Naumanns politiske konsept, var blant de mest politisk aktive og de mest samfunnsinteresserte, noe også det sterke innslaget fra utdanningsborgerskapet i *Nationalsoziale Verein* kan tyde på, selv om det neppe er hele forklaringen på profilen.

Rudolf Sohm uttalte i etterkant av oppløsningen av *Nationalsoziale Verein* at den høye sosiale profilen var langt viktigere enn å forsøke å danne en massebevegelse, og at den ville sikre at idéene ble videreført: "*Die Gebildeten sind die Herrschenden, was die Gebildeten wollen, geschieht. Die größte Großmacht im deutschen Reiche stelt die deutsche Bildung dar*."[203] Mot dette synet kan en selvsagt innvende at ledelsen i *Nationalsoziale Verein* ikke ble stående i tysk politisk liv som en samlet blokk etter dens oppløsning. Flertallet dannet felles front med de liberale; og selv om Naumann på mange måter fortsatte med å fremme rester av den nasjonalsosiale politikken er det likevel ingen tvil om at han kunne plasseres innenfor den liberale tradisjon, der han også blir husket som en viktig politiker. Uansett; tilnærmingen til de liberale fikk flere av de sentrale partimedarbeiderne til å enten forlate partiet eller slutte seg til andre politiske retninger: Adolf Damaschke, som hadde vært med på å stifte *Nationalsoziale Verein* med Naumann i 1896, forlot partipolitikken for godt, mens generalsekretæren i *Nationalsoziale Verein* som også var redaktør for *Die Hilfe*, Max Maurenbrecher, og en liten krets rundt ham sluttet seg til SPD.

Det er derfor vanskelig å finne noen ideologisk *kontinuitet* fra Naumanns nasjonalsosiale periode, som skissert i *Demokratie und Kaisertum* og fremover i tid: Kretsen rundt Naumann gikk i oppløsning og i flere politiske retninger. Naumann selv tok imidlertid ikke dette så tungt. Han var av den oppfatningen at han hadde funnet en patentløsning på tysk innen- og utenrikspolitikk som før eller siden kom til å bli politisk realitet.[204] Om han selv ikke lykkes

[203] Sitert etter Heuss 1968:195.
[204] Werth 2001:40.

partipolitisk var etter hans oppfatning av mindre betydning. Han var overbevist om at konseptet før eller siden kom til å slå igjennom.[205] Den 3. mai 1903 skrev han i *Die Hilfe*:

> ”*Die Entwicklung zum nationalen Sozialismus wird [...] auch dann kommen, wenn unser Verein nicht in der Lage sein sollte, einen Wahlsieg zu gewinnen; denn diese Entwicklung hängt schließlich nicht davon ab, ob in einzelnen Wahlkreisen heute bereits die nötige Stimmenzahl vorhanden ist. [...] Die deutsche Geschichte wird schließlich auch ohne unseren Wahlerfolg den Weg gehen, den wir am klarsten und bestimmtesten von allen politischen Parteien erkannt haben.*“[206]

Naumanns fremtidsanalyse, slik den var skissert i *Demokratie und Kaisertum* ble aldri noen realitet, og ble også teoretisk utdatert med de politiske endringene i 1918, som gjorde en effektiv slutt på keisermakten. Naumann hadde imidlertid rett i grunntrekkene i sin økonomiske analyse; nemlig at Tyskland skulle bli økonomisk og politisk dominert av de sosiale gruppene som var vokst frem som en følge av industrialiseringen. Han fikk dessuten rett i at det var mulig å samle liberale og sosialdemokrater til et bindende politisk samarbeid, men tok samtidig feil i at det skulle skje under en nasjonalsosial overbygning.

Oppløsningen av *Nationalsoziale Verein* i 1903 markerte i praksis slutten på det politiske forsøket på å kombinere nasjonalisme og sosialisme for Naumanns vedkommende. Naumann skjønte med valgfiaskoen dette året at forsøket var mislykket, og gikk inn i den liberale alliansen *Freisinnige Vereinigung* sammen med de fleste delegatene fra det oppløste *Nationalsoziale Verein* og under Naumanns ledelse.[207]

I 1907 ble han valgt inn i Riksdagen for byen Heilbronn etter å ha vunnet valgkretsen mot en kandidat fra det konservative partiet.[208] I 1910 slo *Freisinnige Vereinigung* og *Deutsche Volkspartei* seg sammen til partiet *Freisinnige Volkspartei*, og ble det første partiet i Tyskland som fusjonerte venstreliberal og borgerlig side.

I Riksdagen arbeidet Naumann for en økonomisk liberal politikk, kombinert med sosiale reformer, samtidig som han argumenterte for styrking av den nasjonale makt gjennom kolonialisme og flåteopprustning.

---

[205] Werth 2001:40.
[206] Die Hilfe 3. mai 1903, sitert etter Heuss 1968:189.
[207] Hübinger 2000:171.
[208] I 1912 led Naumann valgnederlag mot en sosialdemokratisk motkandidat i Heilbronn, men klarte å bli valgt inn i Riksdagen på nytt i et ettervalg i 1913 for Waldeck-Pyrmont. Dette mandatet som riksdagsrepresentant beholdt han til 1918. Heuss 1968:269ff.

Naumann arbeidet for å unngå utbruddet av første verdenskrig, og publiserte i 1915 sin klart mest suksessrike bok, kalt *Mitteleuropa*, hvor hans etterkrigsvisjon om en sentraleuropeisk union under tysk dominans ble utdypet.[209]

I 1917 startet han *Staatsbürgerschule*, som ble forløperen for *Hochschule für Politik.*

I november 1918 var han med på å stifte det venstreliberale og borgerlige *Deutsche Demokratische Partei* sammen med blant andre Max Weber, som nå endelig hadde fått den typen parti han hadde ønsket seg i 1896 – ikke ideologisk, men et parti med en viss folkelig støtte. (Parallelt med dette var Naumann med på å utarbeide Weimarforfatningen.) DDP var på liberal grunn, men søkte samarbeid med sosialdemokratene i det de håpte skulle bli en sterk venstrekoalisjon. Naumann ble valgt til første leder for partiet i 1919. Han ble imidlertid mer og mer plaget av astma og måtte trekke seg tilbake fra politikken.

Den 24. august 1919 døde Naumann av et hjerneslag i sitt hjem i Travemünde. Hans død gikk ikke upåaktet hen i tyske aviser. Flere av dem skrev lange artikler om ham i forbindelse med hans død.[210] *Berliner Tageblatt* kalte ham en kunstner i skrift og tale, og med en idéverden uten sidestykke.[211] *Magdeburgische Zeitung* skrev at idealismen hans ble spottet, og at den sosiale keisermakten ikke falt på fruktbar jord fordi "*das Kaisertum blieb im Banne derjenigen Schichten, die es umgaben*."[212]

Den mest merkverdige av disse artiklene var fra avisen *Der Tag*, hvor forfatteren, en W. Rein fra Jena, husket å ha advart Naumann mot å gå inn i politikken, fordi den "*verdirbt den Charakter*".[213] Han husket at Naumann svarte at dette ikke nødvendigvis måtte være tilfelle, men Rein skrev deretter i praksis at det likevel hadde skjedd; fordi hans ytringer i tiden i

---

[209] Hva Naumann la i begrepet Mitteleuropa er beskrevet på side 100-101 i boken: "*Und über das alles, über deutsche, französische, dänische, polnische, Reichsdeutsche, über magyarische, deutsche, rumänische, slowakische, kroatische, serbische Ungarn, aber deutsche, tschechische, slowakische, polische, südslawische Österreicher denken wir uns nun nochmals den Oberbegriff Mitteleuropa. Mitteleuropa wird im kern deutsch sein [...].*" Naumann 1916:100-101. Idéen om *Mitteleuropa* var ikke ny og var geopolitisk beslektet med idéen om Stortyskland. Naumanns konsept skilte seg imidlertid fra sistnevnte ved at den var mer liberal og føderalistisk. Med tanke på den pågående krigen og spørsmålene folk stilte seg om nyordningen etter krigen, var det uansett riktig tidspunkt å fri til slike strømninger: I motsetning til *Demokratie und Kaisertum*, som kun ble trykket opp i 20.000 eksemplarer over en femårsperiode, solgte *Mitteleuropa* 100.000 eksemplarer i løpet av ett år alene etter utgivelsen. Etter bokanmeldelser i hele 65 aviser var det naturlig nok ytterligere interesse for boken. Det ble også trykket opp nye opplag i 1916 og 1917, og forlaget sluttet ikke å reklamere for boken før mai 1918. Frölich 2000:259; Se også Heuss 1968:363. Etter at 100.000 eksemplarer hadde gått i trykken i juli 1916, ble det utgitt en såkalt *Volksausgabe* i oktober 1917 hvor ytterligere 27.000 eksemplarer kom på markedet. Et skår i gleden var det muligens at boken flittig ble brukt i alliert propaganda som et symbol på tysk "imperialisme". *Ibid*., s. 361.
[210] Se for eksempel *Der Tag* den 10.9.1919; *Berliner Tageblatt*, 25.8.1919; *Plutus* 27.8.1919; *Magdeburgische Zeitung* 30.8.1919; *Demokratische Partei-Korrespondenz*, 25.8.1919; *Aaschener Allegmeine Zeitung*, 30.8.1919*; Süddeutsche Zeitung, Stuttgart*, 26.8.1919. Se også det kristlige bladet *Die Christliche Welt* 20.11.1919, som i stedet for å trykke en egen artikkel brukte Naumanns artikkel *Selig sind die Toten* fra *Hilfe*, 1895, nr. 47.
[211] *Berliner Tageblatt*, 25.8.1919.
[212] *Magdeburgische Zeitung*, 30.8.1919.
[213] *Der Tag*, 10.9.1919.

nasjonalforsamlingen i Weimar hadde *"[…] seinen alten Freunden bitter wehe getan […]*". Han avsluttet dessuten med å skrive at det var "*tragisch*" at han valgte å bli politiker, som var så "*fremd*" fra hans vesen og utdanning.[214]

Betydelig mer ros var det å hente i Max Webers kondolansebrev etter Naumanns død, bare ett år før han selv døde av lungebetennelse:

> "*Immer wieder hat man sich menschlich daran aufgerichtet, daß […] jemand existierte, den die Politikk nicht menschlich erstarrt, mechanisiert, brutal oder raffiniert gemacht hatte. […] Die stolze Bescheidenheit, Gelassenheit, Wärme und Erfülltheit uns rein persönlich bot, wie adelnd er in den Diskussionen und Kämpfen unseres öffentlichen Lebens wirkte, wie ungeheuer viel größer sein Sein war als sein Wirken und sein Wirken wiederum als sein äußerlicher Erfolg. [...] Die Größe seiner Erscheinung lag nicht in dem, was er wollte, sondern wie er es wollte und wie er seine Sache führte. […] Und unverloren bleibt vor allem die Tatsache: daß ein Mensch sich innerlich so selbst behauptete in einer Zeit, die für ihn nicht geschaffen war. Entweder er kam zu früh oder zu spät.*"[215]

---

[214] *Der Tag*, 10.9.1919.
[215] Krey 2000:117.

4. Spenglers ”prøyssiske” sosialisme

4.1 Oswald Spengler – biografisk bakgrunn

Oswald Spengler ble født den 29. mai 1880 i Blankenburg am Harz. Hans far var postfunksjonær, og familien flyttet til Halle i 1891. På skolen var Spengler kjent som engstelig og tilbaketrukket[216], og kompenserte ved å finne spenning i bøkenes verden. Lommepengene ble som oftest brukt til å kjøpe bøker, og han leste alt fra høyaktuell darwinisme til litteratur av Goethe, Shakespeare og Kleist, foruten franske og russiske romaner, og klarte å lese bøker på engelsk, fransk, italiensk og tildels russisk.[217]

Militærtjenesten slapp han på grunn av en medfødt hjertefeil. Han tok artium i Halle, og var så privilegert at han hadde foreldre med økonomiske midler nok til at han kunne få universitetsutdannelse - noe som stort sett var forbeholdt familier som var mer velstående enn gjennomsnittet. Etter å ha gitt opp en drøm om å bli dikter og dramatiker[218] falt yrkesvalget på læreryrket *”[…] weil das nicht so konkret und etwas Philosophischeres war als Jura und Medizin”,*[219] og han påbegynte studier i matematikk og naturvitenskap på universitetet i Halle. I 1901, etter at hans far døde, immatrikulerte han seg ved universitetet i München. I München gjorde han seg kjent med kollegiet til ”katetersosialisten” Lujo Brentano, som argumenterte for sosiale reformer og en tredje vei mellom kapitalisme og sosialisme.[220] Spengler studerte deretter i Berlin i ett års tid, og besøkte Riksdagen hvor han blant andre hørte August Bebel tale – en politiker som gjorde er sterkt inntrykk på ham.[221]

Spengler returnerte til Halle for å gjøre ferdig doktorgradstesen om Heraklit.[222] Han strøk på første disputas, men bestod seks måneder senere. Etter dette underviste han i Saarbrücken og Düsseldorf, før han i 1908 fikk en stilling som lærer i Hamburg. Ettersom skolen var liten underviste han i tysk, historie og geografi i tillegg til sine spesialområder matematikk og naturvitenskap.[223]

---

[216] Felken 1988:14.
[217] Felken 1988:14. Interessen for bøker hadde han ikke fra sine foreldre. Han skrev selv: ”*Meine Eltern beide unliterarisch, nie den Bücherschrank geöffnet, kein Buch gekauft*.” *Ibid.*, s. 16.
[218] Like før han begynte på universitetet gikk Spengler med planer om å skrive dramaer med navn som *Cäsar*, *Tiberius* og *Sokrates*, og også en tragedie om en norsk vikingtidsprins ved navn Harald som hadde konvertert til kristendommen, og som i skuffelse tok opp åsatroen igjen. Felken 1988:18.
[219] Felken 1988:18.
[220] Felken 1988:18.
[221] Felken 1988:18.
[222] Fischer 1989:81.
[223] Hughes 1992:4.

I forbindelse med at hans mor døde i 1910, arvet Spengler nok penger til at han kunne ta permisjon fra lærerjobben. Han hadde i begynnelsen planer om å bli værende i Hamburg, men etter å ha funnet ut at klimaet forverret hodepinen han så ofte slet med,[224] besluttet han å flytte til München.[225] Arven etter hans mor sikret ham en beskjeden inntekt, og han supplerte den ved å jobbe som frilansskribent.[226] Siden han var uten fast arbeid og var ungkar, fikk han anledning til å fortsette med å bruke dagene til lesing av bøker, først og fremst klassiske verker om historie og filosofi. Han hadde også påbegynt arbeidet med det som skulle bli det kulturpessimistiske verket og bestselgeren *Untergang des Abendlandes*.

Spengler var optimistisk med hensyn til krigsutbruddet i 1914:[227] ”*Ich bin da durchaus Optimist. Wir werden siegen, und zwar so, daß die großen Opfer reichlich wieder gutgemacht werden*.“[228]

Førsteutkastet til første bind av *Untergang des Abendlandes* ble ferdig i 1914[229], men han fortsatte med å forandre på manuskriptet til 1917. Han hadde store problemer med å finne noen som ville gi ut boken, og bare 1.500 eksemplarer ble trykket opp i utgivelsesåret 1918.[230]

4.2 Opphavsanalyse

Da han ga ut *Preußentum und Sozialismus* i 1919 var han allerede berømt for *Untergang des Abendlandes*, så folk må ha hatt en viss interesse av å lese hans analyse av politiske samtidsspørsmål. *Preußentum und Sozialismus* var hans første politiske skrift, og var ment som en reaksjon på marxistisk sosialisme, som han vurderte som en slags kapitalisme for arbeiderklassen. Spengler protesterte både mot marxistenes bruk av sosialismebegrepet, og at marxismen i seg selv var et uttrykk for underlegen engelsk *Zivilisation* som aldri burde – eller kunne – anvendes i det tyske samfunnet. I stedet foreslo han en særegen tysk sosialismevariant i form av et prøyssisk korporatistisk monarki.[231]

[224] Koktanek 1963:41.
[225] Hughes 1992:3.
[226] Hughes 1992:5; Felken 1988:26. Han arbeidet som frilansskribent gjennom hele første verdenskrig også.
[227] Felken 1988:39.
[228] Koktanek 1963:29. Videre skrev han, ikke helt uten entusiasme: *”Allein der Besitz von Belgien, das sicherlich deutsch bleibt, ist ein ungeheuer Gewin: 8 Millionen Einwohner, ein Seehafen am Kanal, Riesenindustrie und älteste Kultur. Auch was wir noch brauchen, ein afrikanisches Kolonialreich, werden wir bekommen.“ Ibid.*
[229] Koktanek 1963:29. Brev til Hans Klöres, 25.10.1914.
[230] Hughes 1992:7
[231] Se Spengler 1921:64,69,104.

4.2.1 Niccolò Machiavelli, Giambattista Vico o.a.

Det mest problematiske med å fastslå hvem Spenglers forbilder var, er at de ikke først og fremst var bygget på personlige bekjentskaper, men på Spenglers lesning. Spengler leste enormt mye, og allerede i 1921 klaget Spengler selv på at han hadde ”*[…] mehr als fünfzig Vorgänger kennengelernt, darunter Lamprecht, Dilthey und Bergson. Inzwischen werden es weit über hundert geworden sein. Hätte ich auch nur die Hälfte davon lesen wollen, so wäre ich noch heute nicht zu Ende*.”[232]

Det at en observerer slektskap med andre forfattere behøver altså ikke å bety at Spengler var påvirket av dem, eller for den saks skyld at han engang hadde lest bøkene deres. Dersom de hadde samme forbilder kan dette forklare påfallende samstemthet i både argumentasjon og analyse, selv uten at de var kjent med hverandres verker. Et eksempel på dette er franskmannen Georges Sorel (1847-1922), som kombinerte verdier som var tett tilknyttet konservatismen med en sterkt modifisert marxisme, hvor han blant annet forkastet elementer som internasjonalisme og historisk og dialektisk materialisme. Sorel ble sett på som en forløper for både anarkosyndikalismen og italiensk fascisme, og hadde flere sterke fellestrekk med Spengler; Sorel hadde nemlig både Nietzsche og Bergson som forbilder – Spengler hadde Nietzsche som forbilde, og ble beskyldt for å plagiere Bergson.[233] Det var med andre ord ikke rart at det var mange fellestrekk.

At Spengler hadde direkte kjenneskap til Sorel er tvilsomt. Det er riktig at Spengler i *Jahre der Entscheidung* omtalte Sorel blant ”*sosialister av høyere kvalitet med konservative tenkemåter*”,[234] men dette skjedde altså ikke før i 1934. Sorel ble aldri nevnt, verken i *Untergang des Abendlandes* eller i *Preußentum und Sozialismus,* så det finnes ingen garanti for at ikke hans kjenneskap til Sorel er av senere dato.[235] Spengler foretrakk uansett å lese klassisk litteratur, fremfor verkene til forfattere i egen samtid[236], så det er fullt mulig at han har vært helt uvitende om Sorel da han skrev *Preußentum und Sozialismus*.

En må altså forsøke å skille mellom de forfatterne en *tror* kan ha påvirket Spengler, og de man med *sikkerhet* vet har påvirket ham. Og her holder selvsagt ikke en rent kvantitativ gjennomgang av Spenglers lesestoff: Selv om en leser en bok behøver det ikke å bety at en blir påvirket av den – eller at en synes at boken er god. Et eksempel på dette finner en høsten 1918.

---

[232] Felken 1988:60. Brev til Oscar Beck 18.9.1921.
[233] Hughes 1992:52.
[234] Spengler 1934:133.
[235] Hughes 1992:52.
[236] Hughes 1992:55-56.

Da fikk Spengler besøk i sin leilighet i München av August Albers, som senere ble en ivrig beundrer av Spengler. Han oppdaget da at Spengler hadde mange av bøkene til den franske filosofen Henri Bergson liggende fremme. Spengler skal da i følge Albers ha sagt at han bare hadde lest et ubetydelig verk av Bergson da han skrev *Untergang des Abendlandes*, men siden han ble beskyldt for å ha plagiert Bergson i sistnevnte verk, sa han at det var nødvendig å gjøre seg kjent med bøkene hans.[237]

De nedenfornevnte forfatterne representerer et utvalg som ikke kan sies å være uttømmende. Det er heller en beskrivelse av de viktigste forfatterne, slik Spengler oppfattet og tolket idéene deres. Det er altså Spenglers egen resepsjon av disse tenkerne som gjør at de kan regnes med, men det må derfor åpnes for at Spenglers oppfatning av deres tankegods ikke var fritt for feiltolkninger.[238]

Det er usikkert i hvor stor grad Spengler ble påvirket av flere av disse, men den kultursykliske tankegangen som også gjennomsyret *Preußentum und Sozialismus* kan skrives tilbake til både Joachim av Floris (ca 1145-1202) og Nikolaus von Kues (1401-1464).[239] Araberen Ibn Chaldun (1332-1406) skrev på 1300-tallet et kulturmorfologisk verk som har mange fellestrekk med Spenglers arbeider, og Niccolò Machiavelli (1469-1527) satte opp en sammenligning mellom menneskets biologiske kretsløp og den historiske verden.[240]

Det er også sannsynlig at Spengler har hentet inspirasjon fra den italienske filosofen, historikeren og juristen Giambattista Vico (1668-1744), som i sin bok *Scienza Nuova* argumenterte for at sivilisasjoner utvikler seg i sykluser – ”*ricorso”* – og kunne deles inn i tre tidsaldre som var universelle for alle sivilisasjoner: han kalte disse *den gudommelige*, *den heroiske* og *den menneskelige*, og hevdet samtidig at det var mulig å identifisere hvilken fase en sivilisasjon var i gjennom bestemte politiske og sosiale kjennetegn.[241]

Som politisk skeptiker er det likevel rimelig sikkert at renessansehistorikeren Jacob Burckhardt, som Spengler var kjent med, også påvirket ham politisk.[242] Bismarck har også sannsynligvis påvirket ham politisk, med sin statlige velferdpolitikk og konservative verdigrunnlag ble vurdert som en representant for prøyssisk sosialisme.[243] Spengler beundret

[237] Hughes 1992: 52.
[238] Nietzsche er muligens den som ble mest misbrukt og feiltolket av disse to. Temaet er grundig behandlet i Jacob Golomb, J. & Wistrich, R. (ed.) 2002: *Nietzsche, godfather of fascism? : on the uses and abuses of a philosophy***.** Princeton University Press. Priceton – Woodstock.
[239] Felken 1988:58.
[240] Felken 1988:59; Fischer 1989:83.
[241] Felken 1988:59; Fischer 1989:83.
[242] Hughes 1992:51.
[243] Hughes 1992:51.

ham også som politiker fordi han hadde et "*sant politisk instinkt*", og kunne forutse den politiske utviklingen, slik at han kunne forsøke å styre den i den retningen han ønsket.[244]

Selv om det finnes mange likheter med de ovenfornevnte er det umulig å vite om Spengler ble påvirket direkte eller indirekte av dem, eller gjennom én av de forbildene som er sikre. Spengler selv oppga selv sine forbilder i sin reviderte utgave av *Untergang des Abendlandes* i 1923 til å være *Johann Wolfgang von Goethe* og *Friedrich Nietzsche*.[245] Disse to som opphavsforfattere har ikke kun validitet overfor hans arbeid med *Untergang des Abendlandes*, men har også vært helt sentrale komponenter i hans verdensanskuelse, som har vært sentral under skrivingen av både sistnevnte verk og *Preußentum und Sozialismus.* På helt sentrale enkeltpunkter i *Preußentum und Sozialismus*, blant annet i kultur- og historiesynet, makttanken og elitismen, finnes også store likheter med hans tolkning av Goethe og Nietzsche.

4.2.2 Goethe

Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) var forfatter, dramatist, vitenskapsmann, filosof og politiker, og ble en av de viktigste forfatterne i tysk litteratur i sin klassiske storhetsperiode, hvis verker ble brukt som primærkilder for musikk, drama og poesi. Goethe var spesielt populær i Tyskland blant *Bildungsbürgertum* – den dannede middelklasse, som Spengler tilhørte. Han fikk praktisk talt en kulturell profetstatus i sin egen *Bildungsreligion*.[246]

Spengler la aldri skjul på at resepsjonen fra Goethe hadde hatt en stor innflytelse på ham. Både fordi han skrev det direkte i *Untergang des Abendlandes*, og fordi han nevnte Goethe oftere enn noen annen forfatter i verket – til og med oftere enn Nietzsche.[247]

Spengler la først og fremst vekt på at han hadde lært metode av Goethes bøker, og med dette menes i praksis den morfologiske metoden som var selve utgangspunktet for Spenglers filosofi. Morfologien i seg selv var en metode som kunne skrives direkte tilbake til den romantiske bevegelsen i Tyskland, blant andre representert av Goethe; og den hadde som målsetning å skape

[244] Hughes 1992:51. Sitert fra *Decline of the West I, s. 28*; Spengler 1934:118. Spengler kalte ham likevel en "*forsinket romantiker*" med et "*ensidig estetisk syn på antikken*". *Ibid.*
[245] Hughes 1992:59; Felken 1988:157. I forordet til 33.000-47.000 opplaget av *Untergang des Abendlandes*, skrev Spengler på side IX: "*Zum Schusse drängt es mich, noch einmal die Namen zu nennen, denen ich so gut wie alles verdanke: Goethe und Nietzsche. Von Goethe habe ich die Methode, von Nietzsche die Fragestellungen, und wenn ich mein Verhältnis zu diesem in ein Formel bringen soll, so darf ich sagen: ich habe aus seinem Ausblick einen Überblick gemacht*."
[246] Se for eksempel følgende artikkel fra *Die Zeit*, 40/2002: http://zeus.zeit.de/text/2002/40/200240_s-girard.xml
[247] Felken 1988:53.

en metodisk forståelse mellom indre og ytre former, representert gjennom natur og kunst/historie.[248]

Hughes forklarte morfologibegrepet slik:

> *"[…] det representerte en bruk av historie som samsvarte med biologiens konsept om livsformer. Hver kultur, etter dette synet, var en organisme, som akkurat som andre levende ting gikk igjennom en vanlig og forutsigbar kurs gjennom fødsel, vekst, modning og forfall. […] Denne biologiske metaforen skapte den konseptuelle rammen og skapte enhet og sammenheng til resten."*[249]

Denne tankegangen blir kanskje lettest forbundet med *Untergang des Abendlandes*, men var etter min vurdering like sterk og sentral i *Preußentum und Sozialismus*, hvor Spengler vurderte Tyskland opp mot England etter kulturell alder og brukte dette for å poengtere at tyskerne, med Preussen som førende, kulturelt sett var et "yngre" og mer vitalt folk enn engelskmennene, hvis kultur var gått over i forfall.

Spengler brukte også den samme morfologiske argumentasjonen mot marxismen, som han vurderte som et kulturelt uttrykk for forfallsfasen, importert fra utlandet. Han brukte også morfologien for å sette den sterke staten i prøyssisk utgave som det tyske folkets mest naturlige kulturelle uttrykk. Det var med andre ord et fullstendig samsvar mellom prøyssisk kultur, det tyske folket, og deres politiske overbygning i form av den sterke tyske staten. Slik integrerte Spengler både nasjonalisme, sosialisme, kultur og historie i én ramme.

Også på andre punkter hadde Spengler mer til felles med Goethe enn med mange andre i sin samtid. Goethe argumenterte nemlig for at kulturelle forskjeller i realiteten hadde sitt utspring i geografiske og historiske forskjeller. Goethe havnet således på kant med rasjonalistene, som var dominerende i Opplysningstiden, som var av den oppfatningen at fornuften alene var tilstrekkelig til å skape gode samfunn. En parellell til dette finnes i Spenglers beskrivelse av de forskjellige åndstypene i *Preußentum und Sozialismus*, som også hadde oppstått etter å ha blitt formet av geografi og historie. Mer generelt hadde dette også effekten at Spengler la sterkere vekt på det oversanselige enn hva en rendyrket rasjonalist ville ha gjort.

---

[248] Felken 1988:52; Fischer 1989:89. Kultursyklusteori ble revitalisert i Tyskland under den romantiske bevegelsen (ca 1770-ca 1830), og ble foruten den allerede nevnte Goethe, fremmet av blant andre Johann Gottfried Herder (1744-1803) og Wilhelm von Schelling (1775-1854). *Ibid*.
[249] Hughes 1992:10.

4.2.3 Nietzsche

Friedrich Nietzsche (1844-1900) var filosof og var kanskje best kjent for sin kultur-, religions- og filosofikritikk, som først og fremst satte spørsmålstegn ved grunnlaget for etikk og moral.[250] Nietzsche nådde ikke full popularitet i hans relativt korte karriere som filosof. Førtifire år gammel fikk nemlig Nietzsche et mentalt sammenbrudd, og publiserte følgelig aldri noe igjen.

Rundt århundreskiftet nådde kulten rundt Nietzsche et foreløpig høydepunkt, og det var praktisk talt ingen tyskere med utdanning som ikke på en eller annen måte var påvirket av ham, selv om dette ikke betydde at de omfavnet hans idéer.[251]

Spengler var derimot én av dem som hevdet å være sterkt påvirket av Nietzsche. En sentral faktor her er makttanken, som sa at et levende vesen ikke bare er ute etter selvpreservasjon, men alltid vil streve for å vokse og utvide seg. Ikke fordi det var riktig eller galt fra et moralsk ståsted, men fordi det var en del av det å leve.[252] Makttanken var med andre ord en helt grunnleggende organisk funksjon etter dette synet.

Makttanken i seg selv finnes tydelig hos Spengler i *Preußentum und Sozialismus*, når han på siste side av boken skrev at „*sosialisme betyr makt*", og at sosialismen, som den mest vitale av alle åndsstrømninger i tiden måtte gis en helt sentral plass i politisk liv. Spenglers tolkning av Nietzsche var at på lik linje med organisk liv måtte den tyske staten styrkes og gjøres mektigere - eller nærme seg undergangen. Det fantes ikke noe annet alternativ.

Spengler tolket også Nietzsche som elitist, noe som kan være derivert fra både makttanken og utvilsomt Nietzsches vektlegging av at det fantes „*individer og klasser som [var] født til å styre*".[253] Dette samsvarte også med Spenglers syn på det tyske aristokratiet, som etter hans mening hadde en „*Ueberlegenheit [sic!] auf allen Gebieten des praktischen nationalen lebens*".[254] Selv om Spengler ikke skrev noe direkte om aristokratiets plass i *Preußentum und Sozialismus*, er det likevel vanskelig å tenke seg en statsform som den han tok til orde for uten et

[250] Pippin 1999:78ff.
[251] Felken 1988:157; Woods 1996:49.
[252] Nietzsche 2000:259; Woods 1996:54-55.
[253] Hughes 1992:62; Woods 1996:52.
[254] Se Spenglers tale på Adelsdagen i Breslau 16.5.1924; fra *Deutsche Adelsblatt* 1.7.1924: "*Jeder echte Adel ist innerhalb eines Volks "Rasse" in Reinkultur, als nicht nur durch Abstammung abgegrenzt, sondern Inbegriff gewisser Instinkte des Befehlens, Organisierens, Verhandelns, der Sichverantwortlichfühlens, kurz einer Ueberlegenheit auf allen Gebieten des praktischen nationalen lebens. […] Nicht nur um seiner selbst willen hat der Adel deshalb die Pflicht, seine frühere Bedeutung zurückzuerobern, nicht durch den Versuch, der aussichtlos sein würde, alte Vorrecte wieder zu erkämpfen, sondern durch erziehung zu innerer Ueberlegenheit, eine Erziehung, die Friedrich Wilhelm I an sich und seinen Beamten und Offizieren als möglich erwiesen hat*." Bayerische Staatsbibliothek, Ana 533/110.

sterkt aristokrati. Dette var noe av det han i praksis tok til orde for i sin tale i Breslau 16. mai 1924.[255]

Spengler var derimot ikke enig i alt Nietzsche skrev. Statssynet og synet på enkeltindividet i samfunnet var diamentralt motsatt: Nietzsche hadde vært åpent statsfiendtlig og var en motstander av det nye tyske riket,[256] mens Spengler hadde staten som fundament for praktisk talt alt annet. I tradisjonen Spengler fremmet var enkeltindividet totalt underordnet staten og fellesskapet, mens Nietzsche i stedet holdt enkeltindividet som kunne skape sine egne verdier og leve etter dem, uten tanke på de dominerende verdiene i samfunnet ellers, som den høyeste verdien.[257] Og det var det selvstendige enkeltmennesket – ikke staten eller individet som lydig og underdanig borger – som på den måten representerte den høyeste moralske verdien.[258]

4.2.4 Novemberrevolusjonen

Begivenhetene i München i november 1918 og deres ringvirkninger var i følge Spengler en direkte årsak[259] til at han skrev *Preußentum und Sozialismus*.[260]

Spengler ønsket en samling mellom elementer fra høyresiden og arbeiderstanden, og at de kunne enes om å snu ryggen til både pengemakt og "jødisk" marxistisk teori. I tråd med kultursyklustankegangen oppfattet han begge som et produkt av en kulturkrets på randen av sammenbrudd.

Bakgrunnen for at han ble såpass engasjert i dette kan etter mitt syn delvis forklares ved å gå en del måneder tilbake – til revolusjonen den 7.-8. november 1918 i München. Her er det nyttig å vise hvordan Spengler reagerte på dem da de hendte.

---

[255] *Deutsche Adelsblatt* 1. juli 1924; Bayerische Staatsbibliothek, Ana 533/110.
[256] Hughes 1992:62.
[257] Hughes 1992:62.
[258] Hughes 1992:62-63.
[259] Koktanek 1963:126. Brev til Hans Klöres 26.3.1919.
[260] I et brev til sin venn Hans Klöres forklarte Spengler om Preußentum und Sozialismus og effekten han håpet at den skulle få: „*Übrigens ist die Wirkung unter jüngeren Politikern und Industriellen stärk; von hier aus allein kann der Aufbau erfolgen, der im taktischen Zusammenschluß der anständigen Arbeiterschaft mit den Rechtsnationalen zum Kampfe gegen Börse und Mob beruht. [...] Was wir heute am nötigsten brauchen, sind Arbeiterführer, d. h. nicht aufoktroyierte, sondern aus der U[nabhängige] S[ozialistische] P[artei] (sozusagen) stammende, die nicht gegen den Radikalismus von außen anrennen, was ihn nur stärkt, sondern die Führung von innen heraus allmählich erobern. Ich weiß, daß es unendlich viele Elemente der Rechten gibt, die ein Bündnis mit der Arbeiterschaft wollen. Aber in ihrer augenblicklichen jüdischen Organisation, die sie night gegen die Börse sondern das „Junkertum" richtet, ist die Linke eben nicht bündnisfähig. Der Marxismus mit den Schlagworten wie Proletariat, Klassenkampf etc. muß erst fallen.*"[260] Se Koktanek 1963:160. Brev til Hans Klöres 20.5.1920. Boken hadde solgt svært bra frem til slutten av mai 1920, da han skrev brevet: "*Von meinem ´Preußentum und Sozialismus´ kommt eben das 21.-30. Tausend heraus – das dürfte augenblicklich rekord sein.*" *Ibid*., s. 160.

Oswald Spengler skrev et brev til Hans Klöres i desember om hendelsene denne dagen: ”*Ich habe die widerlichen Szenen vom 7. November zum teil aus der Nähe erlebt und bin vor Ekel beinahe erstickt.*“[261] Forklaringen på denne reaksjonen er ikke vanskelig å skjønne. Spenglers visjon for Tyskland var tross alt å restaurere en prøyssisk idealstat, hvor prøyssisk sosialisme var den eneste og sanne sosialismen.[262] Men med revolusjonen den 9. november tok den politiske utviklingen stikk motsatt vending av hva Spengler ønsket seg.

”*Heute sehe ich ruhiger in die deutsche Zukunft*.”, skrev han til Hans Klöres knappe to måneder senere, den 27. desember. ”*Die Pöbelrevolution nimmt einen so schulgerechten verlauf, und zwar infolge der absoluten geistigen und praktischen Unfähigkeit der Führenden in einem solchen Tempo, daß ein rasches Ende abzusehen ist*.”[263]

Den 4. mai var revolusjonen blitt knust, akkurat som Spengler hadde spådd: ”*Endlich sind wir aus der Hölle dieser 4 Wochen befreit. […] Ich habe seit Wochen nichts erfahren, kein Brief, keine Zeitung, auswärtige Zeitungen waren bei Todesstrafe verboten. Nichts als Hunger, Plünderung, Schmutz, Lebensgefahr, und eine Trottelei ohnegleichen*.“[264]

Spengler ble skremt av revolusjonen, og fikk bekreftet sin tro på at ”ekte” sosialisme ikke hadde noe med den marxistiske varienten å gjøre, og at den var fullt ut kompatibel med den tyske folkesjelen. Marxismen var med andre ord et materialistisk villspor som det tyske folk ikke måtte ledes ut på. I et brev til Hans Klöres utdypet han hensikten med *Preußentum und Sozialismus*, som de hadde snakket om privat tidligere:

> ”*Es ist jetzt der Augenblick, mit diesen entscheidenden Feststellungen über Sinn und Richtung des Sozialismus und sein Verhältnis zur Zeit hervorzutreten. Den Sozialismus von Marx befreien – denn er ist* älter *und* tiefer *als dieser – ihn von den Pöbelinstinkten, von der bloßen Negation und Kritik des historisch Gewordenen, vom Dilettantismus dieser Tage seinem* vorbestimmten – ”preußischen” – *Ziel entgegenzuführen: Dafür sind die besten Köpfe heute reif*.”[265]

Spengler avviste det marxistiske synet, hvor det „onde“ kapitalistiske samfunnet skulle erstattes av „god“ proletær sosialisme, og støttet seg til Nietzsches terminologi for å beskrive muligheten

[261] Koktanek 1963:111; Felken 1988:91. Uroen startet i Bayerns hovedstad München den 7. november. Tidlig den 8. november opprettet USPD-politikeren Kurt Eisner arbeider- og soldatråd og erklærte at Bayern var en republikk og en *Volksstaat*.
[262] Koktanek 1963:123.
[263] Koktanek 1963. 114. Brev til Hans Klöres 27.12.1919.
[264] Koktanek 1963:127. Brev til Hans Klöres 4.5.1919.
[265] Koktanek 1963:126. Brev til Hans Klöres 26.3.1919. Kursiv i originaltekst.

for en stat hinsides klasseforskjeller:[266] „*Men den prøyssiske staten er hinsides godt og ondt. Den består av hele folket*.“[267]

4.4 *Preußentum und Sozialismus*

Kort tid etter at Kurt Eisner ble drept, møtte Spengler August Albers i forlaget C. H. Beck for å snakke om en bok Spengler hadde idéen til. Boken skulle egentlig hete *Römer und Preußen*,[268] og skulle i praksis sammenfatte hans politiske analyse av samtiden. Opprinnelig var manuskriptet en del av forarbeidene til *Untergang des Abendlandes*, men var planlagt publisert i andre bind av boken.[269] På grunn av bokens aktualitet i forbindelse med revolusjonen i 1918, tok han senest i slutten av desember 1918 frem forarbeidene med henblikk på en publisering.[270] I desember 1919, og med den friskere tittelen *Preußentum und Sozialismus*, ble boken publisert etter å ha blitt skrevet ferdig i perioden august til november dette året.[271]

Spenglers hovedtese gjennom boken var at de politiske skillelinjene i tysk politisk liv var kunstige, fordi motsetningsforholdet mellom de tyske konservative og sosialistene var basert på en stor misforståelse: de tenkte på hverandre som bitre fiender, mens de i realiteten hadde sammenfallende interesser i kampen mot både marxisme og parlamentarisk demokrati.[272]

Boken som sådan var derfor i praksis et angrep på den nye republikken, og ble både et av de første og mest vellykkede sådan.[273]

Nedenfor vil det bli foretatt innholdsanalyse på tre hovedmomenter i boken – åndstypene, sosialismebegrepet og hvordan sosialismen kunne integreres i en statlig og nasjonalistisk ramme. Delen om åndstypene kan ved første øyekast se ut til å være malplassert i en oppgave om kombinasjonen av sosialisme og nasjonalisme, men den er likevel viktig fordi Spenglers kulturelle vektlegging markerer en tydelig avstand til den biologisk og antropologisk inspirerte rasismen i samtiden, og dermed også til nasjonalsosialistene.

---

266 Woods 1996:56.
267 Woods 1996:56.
268 Koktanek 1963:115. Brev til Hans Klöres 27.12.1918; Felken 1988:95.
269 Felken 1988:95.
270 Koktanek 1963:115. Brev til hans Klöres 27.12.1918: "*Ich habe dieser Tage mein Manuskript* Römer und Preußen *wieder einmal vorgenommen […].*
271 Felken 1988:95. Boken ble også publisert på nytt i 1932 som en del av Spenglers politiske skrifter; Spengler, O. 1932: *Politische Schriften*. C. H. Beck Verlag. München.
272 Hughes 1992:106.
273 Felken 1988:95.

4.4.1 Innholdsanalyse

Etiske idealer

I likhet med Naumann forsøkte Spengler å klargjøre egne politiske konsepter ved å synliggjøre motsetninger, altså å tydeliggjøre det ideologiske gode ved å sammenligne det med det ideologisk dårlige. Denne sammenligningen var for Spenglers vedkommende konsekvent mellom Preussen og England, hvor en sterk prøyssisk stat basert på nasjonalisme, ”prøyssisk” sosialisme, *Volksgemeinschaft* og *Kultur* ble fremhevet gjennom negasjonen av ”engelsk” liberalisme, ”maktkamp”, ”plutokrati” og *Zivilisation*. Noen steder i boken er det vanskelig å se tydelig for seg hva slags alternativt politisk system Spengler så for seg, fordi så mye plass ble brukt på negasjon av marxismen.

Spenglers politiske alternativ var i all hovedsak basert på konseptet om en særegen åndstype, og var ikke direkte basert på et skille mellom kulturelle eller ideologiske motsetninger: Åndstypen omfattet begge deler.

Ettersom konseptet om ”prøyssisk” sosialisme hvilte såpass tungt på åndstypebegrepet, er det nødvendig å beskrive idéen om åndstyper for å forklare forskjellen mellom ”prøyssisk” sosialisme og marxistisk sosialisme.

Men hva la Spengler i begrepet? Åndstypen var en idealtype – en rendyrket form for sinnstilstand som var regnet som spesielt typisk for et folk. Spengler brukte betegnelsen ”*Preußentum*” for å beskrive åndstypen som i praksis var identisk med den tyske, og definerte den slik:

> ”*Preußentum ist ein Lebensgefühl, ein Instinkt, ein Nichtanderskönnen. […] In diesem Worte liegt alles, was wir Deutschen nicht an vagen Ideen, Wünschen, Einfallen, sondern an schicksalhaftem Wollen, Müssen, Können besitzen.*”[274]

Siden begrepet var ideologisk-kulturelt var åndstypen noe som måtte opprettholdes og sendes videre til neste generasjon. Og for å unngå at åndstypen skulle komme for langt unna hva den ”opprinnelig” var, kunne denne kontinuerlig justeres opp mot det prøyssiske idealet.

Åndstypen var ikke noe som lå i ”blodet”, slik Spengler så det, for det var fullt mulig å miste sin åndstype. Dette skjedde ved at folket neglisjerte sin egen, og adopterte andres tenkemåte og

[274] Spengler 1921:29.

verdensanskuelse. I så fall ble de i følge Spengler rene "karikaturer", siden de importerte prinsipper som ikke var skapt av dem selv.[275]

Nærheten til et kulturelt syn på åndstypen ser en når Spengler beskrev hvordan åndstypen hadde oppstått: Et folk kunne få sin særegne måte å tenke, sanse og føle på gjennom en todelt prosess. Først ved at folket dannet en spesiell åndstype, og deretter at åndstypen dannet folket. Dette var en langvarig prosess. Og den var heller ikke alltid betegnende. Ikke alle tyskere var i besittelse av den prøyssiske åndstypen, og heller ikke alle briter i besittelse av den britiske.[276]

Den geopolitiske plasseringen av statene var helt sentral for å forklare at åndstypene var ulike, mente han. Tyskerne hadde ingen naturlige grenser mot sine fiender, og måtte ha en sterk stat for å overleve. Konsekvensen var at den ble autoritær, og satte militæret og arbeid som plikt for den enkelte høyt. Men i England utgjorde øya (sic!) i seg selv et naturlig forsvar, og erstattet behovet for den organiserte staten.[277] I en slik stat fikk enkeltmennesket langt større spillerom, men ble samtidig overlatt til seg selv i større grad. Således vokste det frem én autoritær og én liberal stat. Som Detlef Felken skrev i sin bok *Oswald Spengler*, står han her nær tesen om det omvendt proporsjonale forholdet mellom ytre trykk og indre frihet, som i sin tid ble formulert av den engelske imperialismeteoretikeren John Seeley, og som i Tyskland ble fremmet av historikere som Hermann Oncken og Gerhard Ritter.[278] Dog helt på bølgelengde var han ikke, siden han ikke så noen entydig sammenheng mellom en sterk stat og ufrihet – tvert imot.

Åndstypen var et ideologisk-kulturelt fenomen som i stor grad eksisterte hinsides det bevisste. Den kom til uttrykk gjennom handlinger og idéer, men den var ikke *identisk* med disse.

Som kulturelt fenomen kunne også kultursyklusteorien brukes om åndstypene: Åndstypene hadde etter dette et biologisk livsløp som gikk i sykluser; fra fødsel til død. Og som en konsekvens av dette hadde også de forskjellige folkeslagene forskjellig "alder". "Alder" betød i denne sammenhengen hvor i livsløpet åndstypen var. Var den ung og vital, eller var den gammel og på retur? Spengler identifiserte det prøyssiske folket som "født" på 1700-tallet, og dannet av Hohenzollerne.[279] Det var det "*yngste*"[280] av folkene i Europa.

Det var ikke noe langt sprang fra tanken om folkenes alder til å trekke slutninger om hvilke idéer som kom til å overleve de andre. Spengler var derfor overbevist om at det prøyssiske

[275] Spengler brukte for eksempel denne argumentasjonen når han argumenterte at marxismen var "engelsk". Se for eksempel Spengler 1921:29ff.
[276] Spengler 1921:29.
[277] Spengler 1921:32.
[278] Felken 1988:101. Felken viser her også til Faulenbach, B. 1980: *Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*. München, s. 184ff.
[279] Spengler 1921:32.
[280] Spengler 1921:5.

instinkt, som i praksis var identisk med det tyske, hadde tiden på sin side og ville overleve alt annet.

Skillet mellom åndstypen og nasjonalisme og prøyssisk sosialisme var uklart. Ved å gjøre nasjonalisme og sosialisme til delvis kulturelle fenomener, ble politisk ideologi tatt opp som en del av tysk kultur. Så ved å fremme slik kultur i Tyskland, ville en samtidig komme nærmere et mål om økt politisk konsensus – noe som også i teorien kunne tenkes å legge en demper på klassemotsetninger. Om dette var realistisk gjennomførbart i den desperate situasjonen i Tyskland i 1919 er heller tvilsomt.

Både Spenglers antiliberalisme og antimarxisme hadde antianglikanske undertoner, men antisemittismen var til forskjell fra nasjonalsosialistenes ikke satt i et ideologisk system som en sentral del av ideologien og hadde således ingen ideologisk funksjon.

Synet på England som en handelsnasjon, gjennomsyret av pengemakt, skinner således tydelig igjennom, men han måtte likevel medgi at det fantes elementer i *aristokratiet* som ikke hadde fått posisjon av rikdom alene.[281] Denne påstanden modifiserte samtidig synet på England som et rent plutokrati, hvor penger alene var avgjørende for sosial posisjon. Nedtoningen av det engelske aristokratiet kan også henge sammen med antianglikansk tradisjon fra første verdenskrig, som også innebar et ønske om å differensiere den engelske og den prøyssiske åndstypen.

Spengler tolket første verdenskrig som en kamp mellom disse instinktene – i praksis mellom ”prøyssisk” sosialisme og engelsk liberalisme; selv om konflikten ytre sett tok form som en krig mellom stormakter.[282]

Spengler anså liberalisme og frihandel som to av engelskmennenes viktigste våpen i denne sammenhengen:[283] to konsepter som (i følge engelskmennene) skulle tjene hele menneskeheten, men som i realiteten bare var en strategi for å sikre seg verdensherredømme.[284] Kun en sterk stat kunne motstå disse strømningene, og deres ”biprodukt” i marxismen.

Ett av Spenglers hovedankepunkter mot marxismen var at den var rotfestet i det britiske samfunnets toklassetenkning, og hvilte på premisser som ikke hadde gyldighet i Tyskland:[285] den hadde således kun sitt motstykke i engelsk Manchester-kapitalisme, og å bruke den i Tyskland

[281] Spengler 1921:44.
[282] Spengler 1921:6. *”Die Weltkrieg ist, am abend der westlichen Kultur, die große Auseinandersetzung zwischen den beiden germanischen Ideen, Ideen, die wie alle echten nicht gesprochen, sondern gelebt wurden”. Ibid.*
[283] Spengler 1921:65-66.
[284] Spengler 1921:50. Det er her interessant å se likheten med nasjonalsosialistenes argumentasjon på et senere tidspunkt, hvor England ganske enkelt var byttet ut med jødene som gruppe, og ansvarlige for nøyaktig det samme; blant annet marxisme og liberalisme, og en plan om å erobre verden.
[285] Spengler 1921:15. Se også side 43-44: *”Das englische Volk ist nach dem Unterschiede von reich und arm, das preußische nach dem von Befehl und Gehorsam aufgebaut.”*

var etter denne tankegangen ensbetydende med ”forræderi”, ikke minst siden den hadde støtte blant seierherrene etter første verdenskrig.[286]

Spenglers følelse av kulturell overlegenhet over engelskmennene hadde flere viktige implikasjoner. Han så på tysk kultur som sunnere og mer vital enn den engelske, argumentert ut fra kvasibiologisk kultursyklusteori. Symptomer som marxisme, liberalisme, individualisme og parlamentarisk demokrati ble etter dette sett på som tegn på kulturelt forfall, og som et kulturelt overlegent Tyskland snarest burde kvitte seg med.

Økonomisk distribusjon

En viktig konsekvens i synet på sosialisme som et uartikulert instinkt, var at det ikke nødvendiggjorde endringer i eiendomsforholdene. Spengler plasserte seg på den måten effektivt utenfor koblingen mellom sosialisme og materielle goder. En følge av dette var at arbeiderne etter Spenglers modell ikke fikk lovnader om en forbedret økonomisk situasjon. Det er liten tvil om at Spenglers syn på *status quo* i eiendomsforholdene som optimalt, ville favorisere de allerede dominerende samfunnsgruppene.

En bør likevel sette spørsmålstegn ved hans valg av ordet ”*sosialisme*”, med alle dens muligheter for misforståelser og begrepsforvirring. At en kun kunne finne *ekte* sosialisme i en autoritær, aristokratisk stat var en påstand som innledet en kamp om å eie begrepene.

Sosialisme for Spengler var en *Weltanschauung*.[287] Den handlet ikke om endring av eiendomsforholdene i det tyske samfunnet, eller kamp for arbeiderstandens rettigheter i marxistisk forstand. I stedet mente han at sosialismen kun var et overfladisk uttrykk for en dypere sinnstilstand. Det var et instinkt som lå i tyskernes blod:[288] *”Wir Deutsche sind Sozialisten, auch wenn niemals davon geredet worden wäre. Die andern können es gar nicht sein.”*[289] Som sitatet viser, var den tyske sosialismen særegen, i følge Spengler. Den kunne av den grunn ikke overføres til andre nasjoner. Dette henger tett sammen med Spenglers syn på nasjoner og kulturkretser som levende organismer med sine særtrekk, og som var på forskjellige stadier i sine livsløp. Å overføre noe som helst mellom nasjoner av forskjellig ”blod” var derfor et prosjekt som var dømt til å mislykkes, og sosialismen var ikke noe unntak i så måte.

---

[286] Spengler 1921:18-19.
[287] Spengler 1921:83.
[288] Spengler 1921:1.
[289] Spengler 1921:4.

Sosial status var i langt mindre grad enn i England basert på økonomi, men mer på bestemmelsesrett i samfunnet.[290] Den ekte underklassen var derfor ikke nødvendigvis de som eide lite, men de som hadde minst innflytelse. Og det var ingen lineær sammenheng mellom disse.[291] Marxismen var dessuten ren teoretisk samfunnskritikk[292] – "litteratur"[293] – som var av uorganisk karakter.

Det gjaldt derfor å befri den tyske sosialismen fra Marx.[294] Den tyske sosialismen hadde ikke hatt noe med Marx å gjøre, men hadde røtter som gikk lenger tilbake enn ham. *"Friedrich Wilhelm I. und nicht Marx ist […] der erste bewußte Sozialist gewesen."*[295] Videre var ikke den tyske sosialismen å anse som en interessebevegelse for en enkeltgruppe i samfunnet. En slik sosialisme ville splitte opp tyskerne, og sette dem opp mot hverandre. Den tyske sosialismen skulle derimot omfatte hele folket, og hadde ingen ambisjoner om å forandre på eiendomsfordelingen. En kan bli fristet til å tenke tanken at Spengler ikke var interessert i det sosiale spørsmål eller arbeidernes kår. Han viet uansett svært liten plass til dette temaet i *Preußentum und Sozialismus*. Dette behøver ikke nødvendigvis å være ensbetydende med mangel på empati med arbeiderne: og for å forstå dette må en forsøke å sette seg inn i Spenglers forestillingsverden og mål med sosialismen. Sosialismen hadde ingen yndling i arbeiderne som det skulle kjempes for materielle goder for, men skulle være et etos med mål om *"[…] Änderung des sozialen Bewußtseins"*.[296] Dermed er det klart at den tyske sosialismen ikke kunne knyttes direkte til penger eller eiendom, men snarere til en følelse av fellesskap som omfattet alle tyskere – ikke bare arbeiderne. At dette bare var et taktisk trekk for å holde arbeiderne i sjakk er heller tvilsomt, og kunne bare hatt gyldighet dersom han *bare* hadde gått til angrep på arbeidernes interessekamp. Men slik var det ikke. Han gjorde storkapitalen til en like stor fiende som marxismen, fordi han mente at begge to representerte en engelsk tankegang som lå fjernt fra den tyske, og hvis mål var å bruke staten som redskap for å fremme snevre gruppeinteresser.

Det er derfor ingen grunn til å tro noe annet enn at Spenglers sosialismebegrep henger sammen med hans antimodernisme på dette felt, i den forstand at han må ha mislikt ethvert bortfall av vertikale lojalitetsbånd i samfunnet og mindre sterk statlig autoritet. Dette var helt

---

[290] Spengler 1921:43-44.
[291] Spengler 1921:44.
[292] Spengler 1921:1. *"[…] Marx war nur der Stiefvater des Sozialisms. Es gibt ältere, stärkere, tiefere Züge in ihm als dessen Gesellschaftskritik. Sie waren ohne ihn da und haben sich ohne ihn und gegen ihn weiter entfaltet. Sie stehen nicht auf dem Papier, sie liegen im Blut. Und nur das Blut entscheidet über die Zukunft."*
[293] Spengler 1921:80.
[294] Spengler 1921:4.
[295] Spengler 1921:42.
[296] Felken 1988:112. Sitert fra. Bracher, K. D. 1970: *Die deutsche Diktatur*. Köln/Berlin, s. 367.

andre verdier enn det parlamentariske demokratiet av 1918 kunne skilte med – etter Spenglers oppfatning hadde ikke utviklingen gått til det bedre.

Spengler må ha sett nødvendigheten av vertikale lojalitetsbånd, både mellom stat, arbeidsgiver og arbeider. Dette var et premiss for at staten kunne fungere som én organisme, i stedet for å splittes opp i interessegrupper som arbeidet for å fremme egne mål. I praksis var dette ensbetydende med en paternalistisk holdning blant alle parter i arbeidslivet, hvor alle så på de andres arbeid som like viktig for nasjonens del.[297] I tillegg immuniserte et slikt system mot både storkapital og marxisme, som begge var avhengige av sosioøkonomisk horisontale lojalitetsbånd.

Det må legges sterk vekt på at den tyske sosialismen Spengler beskrev ikke hadde noe med nasjonalbolsjevismen å gjøre, som forenklet skrevet var en nasjonalistisk variant av kommunismen, men som likevel avviste internasjonalismen.[298] Selv om også nasjonalbolsjevikene hadde et uortodokst syn på sosialismen, var den likevel ikke et rent etos, men i bunn og grunn knyttet til eiendom. Og tanken på en allianse med Russland av nasjonalistiske og geopolitiske grunner må ha vært i bakhodet hans da han senere skjelte dem ut som *"idioter"*.[299]

Maktfordeling

Den politiske tegningen til Spengler med hensyn til maktfordeling er på noen punkter uklar, fordi boken i langt større grad var basert på politisk filosofi enn på en statsvitenskapelig analyse. Likevel er det klart at staten i Spenglers politiske modell hadde absolutt suverenitet gjennom en stenderforsamling med en monark i spissen.[300] Staten skulle, i tråd med resepsjon fra Nietzsche, handle hinsides godt og ondt.[301]

---

297 Spengler 1921:77: *"[…] keinen Unterschied in der Sittlichen Würde der Arbeit: der Richter und Gelehrte "arbeiten" so gut wie der Bergmann und Eisendreher."*

298 Ernst Niekisch var politiker og forfatter og en av de viktigste eksponentene for nasjonalbolsjevismen. Han var medlem i SPD, med unntak av perioden 1919-23, hvor han var med i USPD. Niekisch var dessuten leder for arbeider- og soldatrådene i forbindelse med revolusjonen i München.

299 Felken 1988:111.

300 Felken 1988:110. Se også Spengler 1921:91: "*Die oberste leitung kann aber nicht republikanisch sein. Republik bedeutet heute, wenn man alle Illusionen beiseite setzt, die Käuflichkeit der ausübenden Gewalt durch das Privatkapital. Ein Fürst gehorcht der Tradition seines Hauses und der Weltanschaung seines Berufs. Mag man davon denken, wie man will: das enthebt ihn der Interessenpolitik der Parteien heutigen Schlages. Er ist ihn Schiedsrichter, und wenn in einem sozialistisch gedachten Staat die Berufsräte bis zum obersten Staatsrat eine Auslese nach praktischen Fähigkeiten, so kann er eine engere Auswahl nach sittlichen Eigenschaften treffen. Ein Präsident oder Premierminister oder Volksbeauftrager aber ist die Kreatur einer Partei und eine Partei ist die Kreatur derer, die sie bezahlen. Ein Fürst ist heute der einzige Schutz einer Regierung vor dem Händlertum.*" Sammenligne her med Sombart, W. 1915: *Händler und Helden.* Verlag von Duncker & Humblot. München –

Den sterkeste motsetningen til det prøyssiske instinkt, eller åndstype, var det engelske. Spengler beskrev dette i *Preußentum und Sozialismus*, og sammenfattet det på denne måten:

> "*Die Macht gehört dem einzelnen. Freier Kampf des einen gegen den anderm; Triumpf des Stärkeren: Liberalismus, Ungleichheit. Kein Staat mehr. Wenn jeder für sich kämpft, kommt es in letzter Linien allen zugute*."[302]

Det tyske, prøyssiske instinkt sammenfattet han slik:

> *"Die Macht gehört dem Ganzen. Der einzelne dient ihm. Das Ganze ist souverän. Der König ist nur der erste Diener seines Staates (Friedrich der Große)."*[303]

Det er flere interessante ting en kan påpeke med henblikk på beskrivelsene over, blant annet det originale synet på et *de facto* totalitært styre og personlig frihet. Men som vist over er sosialismen og kapitalismen bare en liten del av det instinktet Spengler skriver om, og bare en liten del av åndstypen. Kampen mellom disse politiske retningene har med andre ord røtter helt ned i det enkelte folks innerste identitet og kultur. Så en politisk kamp blir på samme måte en kulturkamp, hvor det gjelder å seire eller å gå til grunne.

Utgangspunktet for Spengler var at staten skulle danne en kraftig overbygning for enkeltmennesket for å sikre velferden til hver enkelt innbygger. I en slik ramme var det lite rom for markedskrefter eller privatinteresser som gikk på tvers av interessene til fellesskapet. Idealet var som nevnt at makten tilhørte den enkelte, og at den enkelte var suveren.[304] Alle skulle stille opp for alle[305] i stedet for å tenke på deres egne interesser, og gjennom kollektiv selvoppofrelse skulle dette komme alle til gode: Den enkeltes vilje skulle løses opp i fellesviljen, og folket handlet etter hvert som en upersonlig enhet.[306] Dette var "ekte" sosialisme.[307] Spenglers tanker her er beslektet med moderne kommunitarianisme, som også er kritisk overfor for eksempel

---

Leipzig. For en mer generell innføring i antianglikanisme i Tyskland i perioden rundt første verdenskrig, se Stibbe, M. 2001: *German Anglophobia and the Great War 1914-1918*. Cambridge University Press.

[301] Spengler 1921:76. Spengler var nok her påvirket av resepsjon fra Nietzsches bok med samme navn fra 1885.

[302] Spengler 1921:14.

[303] Spengler 1921:15. Det prøyssiske og det engelske instinkt fikk henholdsvis navnene "*Ordensgeist*" og "*Wikingergeist*", og ble ansett som rake motsetninger innenfor rammen av den germanske idé: "*Die einen trugen die germanische Idee in sich, die andern fühlten sie über sich: persönliche Unabhängigkeit und überpersönliche Gemeinschaft.*" Spengler 1921:31.

[304] Spengler 1921:15.

[305] Spengler 1921:34.

[306] Spengler 1921:37.

[307] Spengler 1921:38. Spengler skriver her at prøyssisk sosialisme er eksklusiv, og at sosialismen i andre land er egoistisk skinnsosialisme ("*[…] egoistischen Scheinsozialismus*").

økonomisk liberalisme og kapitalisme, samtidig som samfunnet som kollektiv blir oppjustert til en viktigere rolle.

Spenglers tanker kan høres ut som en flokkmentalitet, med reelt begrenset frihet for den enkelte. Spengler tilbakeviste dette på det sterkeste, og trakk et tydelig skille mellom det han kalte *praktisk frihet* i England og *dyp indre uavhengighet* i det tyske systemet:

> *"Freiheit bezahlt sich mit der andern: der Engländer ist innerlich Sklave, als Puritaner, als Rationalist und Sensualist, als Materialist."*[308]

Det var ikke noe i det Spengler skrev i *Preußentum und Sozialismus* som tydet på at han var interessert i å gi arbeiderne bedre levekår eller utvidede demokratiske rettigheter. Deres økte tallmessige styrke og økte økonomiske viktighet ville derfor ikke gi seg utslag i økt politisk viktighet. Tvert imot tok Spengler til orde for å gjøre streik som virkemiddel ulovlig, noe som i større grad ville favorisere den industrielle eliten, både økonomisk og politisk.

Det er grunn til å tro at Spenglers fascinasjon av sosialismebegrepet delvis var av utilitaristisk karakter.[309] Erfaringene fra revolusjonen i 1918 viste at sosialismen for alvor hadde slått igjennom også i Tyskland, og at den således var en politisk kraft en kunne regne med i de påfølgende år. Men den representerte også en farlig idé for de tyske nasjonalistene. Betoningen av proletær klassekamp på tvers av nasjonalstatene var nasjonalismens antagonisme. Spengler var, som nasjonalist, naturligvis interessert i å hindre at dette skulle skje.

Spengler hadde to mulige strategier: for det første kunne han gå til kamp mot sosialismen som ideologi. Men dette alene ville ikke fjerne *årsakene* til at den hadde blitt såpass utbredt i Tyskland. Dette kunne nesten bare attribueres til arbeiderspørsmålet, og en stadig større gruppe av arbeidere som levde under dårlige kår. Den andre muligheten de hadde var å assimilere sosialismen til å passe overens med det tyske samfunnet og tyske tradisjoner. Det var denne veien Spengler valgte. På denne måten kunne en både ta brodden av en politisk kraft som var fiendtlig innstilt overfor nasjonalismen, gjøre den til sin egen, og bruke den for å fremme egne mål. Således ønsket Spengler å smelte sammen de to sterkeste ideologiene i tiden og skape en tredje vei.

---

[308] Spengler 1921:38.

[309] Spengler 1921:98: *"[…] der Sozialismus bedeutet Macht, Macht und immer wieder Macht."* Men dette betyr ikke at Spengler var noen maktmanipulator, men at han så nødvendigheten av kombinasjonen mellom politiske idéer og politisk kraft: Dersom en ikke lykkes i å forene idéer med tidens sterkeste politiske krefter, var idéene i seg selv lite verdt. *Ibid.*

Behovet for sterk nasjonal integrasjon og en sterk stat, gjorde at det ble trukket opp tydelige grenser mot enhver politisk bevegelse som gikk på tvers av dette. De naturlige motstanderne ble derfor tidens kraftige internasjonale strømninger i form av marxisme og liberalisme, som både var i ferd med å løse opp nasjonalstatens tette bånd, samt svekke statens makt. Fra et klasseperspektiv kan det naturligvis høres paradoksalt ut, men Spengler avviste dem begge som uttrykk for engelsk "manchesterkapitalisme".[310]

Spengler tok seg god plass i *Preußentum und Sozialismus* til å kritisere marxismen, både i og utenfor Tyskland. Det tyngste av Spenglers verbale skyts ble rettet inn mot Marx' overføring av samfunnskritikk basert på engelske forhold, til å ha universell gyldighet. Han slo fast at han trolig aldri hadde skrevet sitt manifest om han hadde hatt en dypere forståelse for prøyssisk arbeid, og tjeneste i fellesskapets navn[311] og at "*Sein Denken ist durchaus manchesterlich […].*[312] Med dette mente han ikke bare at Marx var engelsk i tenkemåte, men også at han så på arbeidet som en ren vare – og ikke som noe en for fellesskapets skyld var forpliktet til: Staten manglet dessuten i kritikken hans,[313] for det fantes bare en toklassetenkning hvor det ble konkurrert om å kontrollere markedet, uten tanke på hva som fantes *over* markedet. Sagt med andre ord: Målet var ikke å forhindre at premissene for utbytting av arbeiderklassen oppstod eller ble holdt ved like, men å overta markedet i seg selv for å forfekte egne klasseinteresser.[314] I denne sammenhengen var staten bare et hinder i veien, og marxismen var således ikke noe annet enn arbeidernes egen kapitalisme.[315]

Med et slikt utgangspunkt sier det seg selv at han må ha ansett marxismen som inkompatibel med den tyske staten. At en gruppe som marxistene dannet felles front mot både andre grupper og staten i seg selv, var med på å undergrave premissene og bæreveggene for Spenglers fremtidsstat.

Han så derfor på revolusjonen i 1918 som en grov feil og et forræderi.[316] Men en ekte revolusjon *"[…] ist nur die eines ganzen Volkes, ein Aufschrei, ein eherner Griff, ein Zorn, ein Ziel. Und das, diese deutsche sozialistische Revolution, fand 1914 statt*".[317] Sagt på en annen måte; hvis en allerede hadde hatt en vellykket tysk sosialistisk revolusjon i 1914, var

---

310 Spengler 1921:63; Felken 1988:108.
311 Spengler 1921:74.
312 Spengler 1921:75.
313 Spengler 1921:75.
314 Spengler 1921:75
315 Spengler 1921:75. *"Der klassenegoismus ist zum Prinzip erhoben. Der Handarbeiter will nicht nur handeln, sondern er will den Markt beherrschen. Der echte Marxist ist dem Staat aus genau demselben Grunde feindlich gesinnt wie der Whig: er hindert ihn der rücksichtlosen Verfechtung seiner privaten Geschäftsinteressen. Marxismus ist der Kapitalismus der Arbeiderschaft." Ibid.*
316 Spengler 1921:19.
317 Spengler 1921:12.

revolusjonen i 1918 kun skadelig i den forstand at den forsøkte å oppnå noe som allerede fantes. I tillegg stod en i fare for å ødelegge det i prosessen. Men på den annen side, dersom revolusjonen hadde vært så vellykket i 1914; hvorfor søkte arbeiderne nå mot marxistisk toklassetenkning på bekostning av hans nasjonalromantiske visjoner? Spengler forklarer dette delvis ved at arbeiderne skal ha blitt manipulert av seierherrene etter første verdenskrig, men feiler etter min vurdering i å forklare hvorfor revolusjonen i 1918 kunne oppstå, når ”hele” folket var med på revolusjonen i 1914. Kunne en ikke forvente at den skulle immunisere mot ”klasseegoismen”, også i arbeiderkretser? Hadde den bare vært et forbipasserende uttrykk for nasjonal eufori, og ikke en dyptgripende sosial revolusjon?

Men uansett hva som var årsaken til at marxismen hadde fått fotfeste i Tyskland, representerte den engelsk ”pengestil”.[318] Denne pengestilen så Spengler på som et uttrykk for engelskmennenes handelsinstinkter, hvor utbredelsen av liberalisme og frihandel bare var et ledd i en planlagt utplyndring av den øvrige verden. Handel skulle være overstatlig og verdensomspennende, og i praksis en eufemisme for britisk herredømme.

Spenglers beskrivelse kan naturligvis minne om en konspirasjonsteori, men det var neppe slik han mente det. Det britiske folkets handlemåte var ikke et resultat av en bevisst tankegang, hvor det ble konspirert om verdensherredømme, men var en direkte konsekvens av åndstypen. Derfor eksisterte den også i stor grad hinsides det bevisste, og var i den grad utenfor rasjonell kontroll. Kampen mot ”pengestilen” var derfor ikke nødvendigvis en kamp mot en bevisst engelsk politikk, men var en skjebnekamp hvor tysk nasjonalromantisk *Kultur* stod overfor engelsk *Zivilisation*.

I denne prosessen skulle staten ha en viktig rolle for tyskerne: Ettersom engelsk ”pengestil” hadde slått igjennom i form av partier, som enten representerte ”penger” eller ”arbeid”, ville den ene undertrykke den andre. Det ville med andre ord være tilfeldig om den engelske åndstypen skulle undertrykke den tyske eller omvendt. Men dette var noe han ikke var interessert i å overlate til tilfeldighetene – det var med andre ord en kamp som ikke kunne føres ved hjelp av parlamentariske midler.[319] Staten måtte opprette en absolutt autoritet på dette området; den måtte avvise alle idéstrømninger eller revolusjoner som kunne utgjøre en trussel mot seg selv. Dette innebar også et forbud mot streik. [320]

[318] Spengler 1921:29.
[319] Spengler 1921:78.
[320] Spengler 1921:77.

Kanskje viktigst av alt var at den skulle utgjøre et bolverk mot multinasjonale selskaper og global handel, som var i ferd med å "slavebinde" verden.[321] For å hindre dette, vendte Spengler seg mot Adam Müllers romantiske ideal om et *Volksgemeinschaft.*[322] Staten skulle ha rollen som nøytral forvalter, og skulle til enhver tid styre etter fellesskapets beste. Det er mulig at Spengler i denne sammenheng har hentet inspirasjon fra statsmonopolismen under første verdenskrig og opphevet det som *realiseringen* av dette idealet, men det henger muligens også sammen med en generell konservativ kritikk av det moderne,[323] som tross alt kunne oppfattes som grunnlaget for datidens problemer.

Spengler så på mangelen på nasjonal integrasjon blant arbeiderne som en feil fra fortiden, som kunne rettes opp gjennom kombinasjonen av sosialisme og en sterk stat. Likevel er det ingen tvil om at Spenglers idéer manglet en sosial dimensjon[324] – et sosialt program og en plan for hvordan det kunne gjennomføres i praksis. Arbeidernes forventninger til hans fremtidsstat, på tross av all ros, måtte derfor bli noe lunkne fordi alt dette manglet.

4.4.2 Resepsjon- og virkningsanalyse

I rene salgstall var boken en helt klar suksess. Noe av dette kan selvsagt forklares ved at Spengler allerede var berømt for *Untergang des Abendlandes*, noe som i seg selv må ha gjort interessen for boken større enn ellers. En annen faktor som kan tale for høyere salgstall var en aktiv markedsføring fra forlaget, blant annet ved hjelp av frieksemplarer til aviser, politiske ledere og intellektuelle.

Frieksemplarene ble typisk sendt ut til aviser og andre en tenkte kunne ha særlig interesse av å lese boken. Blant annet ble det sendt eksemplarer til Theobald von Bethmann Hollweg og til Benito Mussolini. Begge skrev tilbake, takket for bøkene og skrev at de hadde lest dem "*med stor interesse*".[325] Spenglers egen oppfatning var at boken hadde spesielt sterk virkning blant yngre politikere og industrialister, og var optimistisk nok til å tro at boken alene kunne danne det ideologiske grunnlaget for samling mellom de politisk moderate elementene av arbeiderne og de høyrenasjonale: *"[…] von hier aus allein kann der Aufbau erfolgen, der im taktischen*

[321] Felken 1988:109-110. Se også Spengler 1921:90: "*Die großen Trusts sind heute schon Privatstaaten, welche ein Protektorat über den offiziellen Staat ausüben*."
[322] Felken 1988:109.
[323] Felken 1988:110-111.
[324] Felken 1988:112.
[325] Bethmann-Hollwegs reaksjon kan leses i Koktanek 1963:149. Brev fra Heinrich Beck. Mussolinis takkekort finnes i Bayerische Staatsbibliothek, Ana 533/110.

Zusammenschluß der anständigen Arbeiterschaft mit den Rechtsnationalen zum Kampfe gegen Börse und Mob beruht."[326]

Boken solgte raskere enn forventet, og det måtte trykkes opp et nytt opplag allerede før nyttår 1919, og forlaget var fornøyd med salget.[327] I et brev fra Heinrich Beck den 2. juli 1920 kommer det frem at boken til da hadde blitt trykket opp i 33.000 eksemplarer, inkludert 3.000 frieksemplarer.[328] I 1930 hadde hele 74.000 eksemplarer av boken blitt trykket opp.[329]

Venstresidens reaksjon ser ut til å ha vært stort sett negativ til boken; kanskje særlig ettersom Spengler i praksis gikk til semantisk krig mot dem. Ernst Niekisch var en av dem som reagerte. Som tidligere leder for det sentrale arbeider- og soldatrådet under revolusjonen i München, hadde han lite til overs for Spenglers argumentasjon, som han mente var den gamle øvrighetsstaten i en ny og villedende innpakning:

> "*Spenglers preußischer Sozialismus war der Riegel, der jedem ernsthaften Sozialismus, welcher sich kein kapitalistisches X für ein sozialistisches U vormachen ließ, das deutsche Haus verschloß. Spenglers Sozialismus ist der alte Obrigkeitsstaat noch einmal, dem der Arbeiter blind zu parieren hat.*"[330]

August Winnig tilhørte derimot unntakene. Han var sosialdemokrat og generalfullmektig for de baltiske statene på det tidspunktet, ble senere *völkisch* nasjonalist og antisemitt. Han skrev at han var så påvirket av Spenglers idéer i boken at han begynte å argumentere "*spenglersk*"[331] i sitt eget parti, og ba også Spengler om å ta del i arbeidet med sitt tidsskrift *Der Morgen*: "*Ich habe im Osten die Wirkung dieser Schrift gesehen. Fichtes 'Reden an die deutsche Nation' haben den politischen Geist der deutschen Jugend schwerlich stärker und nachhaltiger beeinflußt als dieser Schrift.*"[332]

Et knapt år før NSDAPs maktovertakelse, i 1932, ble *Preußentum und Sozialismus* publisert på nytt, og denne gang som en del av en større bok med flere av hans politiske skrifter. Boken var i praksis uendret siden 1919 på tross av store innenrikspolitiske forandringer. Nasjonalsosialistene hadde i årene etter 1919 fylt sin nasjonale "sosialisme" med sitt eget meningsinnhold og også lykkes med å formidle den til store deler av folket.

---

[326] Koktanek 1963:160. Brev til Hans Klöres.
[327] Koktanek 1963:148. Brev fra Heinrich Beck den 20.12.1919.
[328] Bayerische Staatsbibliothek, Ana 533/71. Brev fra Heinrich Beck 2.7.1920.
[329] Bayerische Staatsbibliothek, Ana 533/110.
[330] Felken 1988:113. Sitert fra Niekisch, E. 1958: *Gewagtes Leben*. Köln - Berlin, s. 135.
[331] Felken 1988:113. Sitert fra Winnig, A. 1937: *Oswald Spengler*. In: Reusch, P. (Hrsg.), *Oswald Spengler zum Gedanken*. Nördlingen, s. 119.
[332] Felken 1988:113. Sitert fra Winnig, A. 1937: *Oswald Spengler*. In: Reusch, P. (Hrsg.), *Oswald Spengler zum Gedanken*. Nördlingen, s. 119.

I forbindelse med nypubliseringen i 1932, skrev *Münchener Neueste Nachrichten* en relativt flatterende anmeldelse. Anmelderen var av den oppfatningen at Spengler hadde helt rett i at spesielt tysk sosialisme skilte seg fra den vestlige varianten, siden den både var "*prøyssisk*" og "*antifransk*", og talte dessuten for en sterkere tilknytning til Russland, og til kamp mot både ententemaktene og høyfinans.[333] Forfatteren mente altså at Spengler i det store og det hele hadde rett.

Den konservative avisen *Der Ring* hadde derimot en del å utsette på boken – og forfatteren. Etter å ha skrevet om hvordan Spengler, etter *Der Ring*s mening, neglisjerte rase, skrev avisen at Spengler ble stadig mer og mer politisk isolert: "*Mit jener Schrift hat sich Spengler an eine Jugend gewandt, die sich heute von ihm abkehrt*."[334]

En tilsvarende lite flatterende omtale kom i avisen *Literarische Rundschau.* I følge denne kunne innholdet i alle Spenglers bøker – deriblant *Preußentum und Sozialismus* - tilbakeføres til "*et par enkle tanker*".[335]

NSDAP, som nå hadde kommet til makten, beskrev i praksis partiets offisielle linje til boken i partiorganet *Völkischer Beobachter.* Alfred Bäumler, som var en av nasjonalsosialistenes fremste ideologer, anmeldte *Preußentum und Sozialismus* i forbindelse med utgivelsen av Spenglers politiske skrifter: "*Die deutsche Jugend wird nie vergessen , was sie den schriften `Preußentum und Sozialismus` und `Neubau des deutschen Reiches` verdankt*."[336] Bäumlers oppfatning var at enkelte elementer i Spenglers verk, som historiefilosofi og historieprofetier ikke var særlig relevant for ungdommen – som han tross alt hadde henvendt seg til i *Preußentum und Sozialismus* - men at hans antiliberale, irrasjonalistiske og imperatoriske elementer derimot hadde betydd mye for mange ungdommer.[337] Men også Bäumler reagerte kraftig på Spenglers sosialisme- og rasekonsept, fordi Spengler etter hans mening så på førstnevnte i rent etiske termer, og ikke vektla sistnevnte tilstrekkelig: "*So enthüllt sich der große Philosoph der Weltgeschichte als ein Philosoph des Ethos, der Wirklichkeiten wie Rasse und Sozialismus verachtet*."[338] Hvis ordet "*volk*" bare betydde romantikk for Spengler, avsluttet Bäumler i artikkelen, skjønte han heller ikke betydningen av ordet sosialisme.

---

333 *Münchener Neueste Nachrichten*, 20.12.1932; Bayerische Staatsbibliothek Ana 533/110.
334 *Der Ring. Konservative Wochenschrift*, 25.12.1931; Bayerische Staatsbibliothek Ana 533/102A. Se også samme avis 09.12.1933, hvor det nok en gang ble hevdet at Spengler ikke vektla "*folkebiologiske betraktninger*", men denne gang i forbindelse med sivilisasjoners vekst og fall.
335 *Literarische Rundschau*, 10.9.1933; Bayerische Staatsbibliothek Ana 533/102.
336 *Völkischer Beobachter* 31.8.33. "*Revolution – von ferne gesehen*". Zweites beiblatt; Bayerische Staatsbibliothek Ana 533/102A.
337 *Völkischer Beobachter* 31.8.1933. "*Revolution – von ferne gesehen*". Zweites beiblatt; Bayerische Staatsbibliothek Ana 533/102A.
338 *Völkischer Beobachter* 31.8.1933. "*Revolution – von ferne gesehen*". Zweites beiblatt; Bayerische Staatsbibliothek Ana 533/102A.

Selv om Hughes kalte *Preußentum und Sozialismus* i sin biografi om Spengler for ”*et bomskudd*”[339] som var ”*for eksentrisk [og] kuttet over for mange partilinjer*”[340], blir spørsmålet om bokens mottakelse et både- og. I og med at Spengler var berømt fra før er det vanskelig å slutte noe entydig fra salgstallene den første tiden, ettersom en må regne med at flere kjøpte boken fordi Spengler var berømt, eller fordi de kanskje likte *Untergang des Abendlandes*, og var nysgjerrige på å lese mer av ham. Men det faktum at 74.000 eksemplarer av boken var trykket opp frem mot 1930 ser ikke ut til å samsvare med en publisistisk fiasko. Boken solgte derimot ganske bra i årevis etter utgivelsen. Det er også verdt å merke seg at mange åpenbart fant Spenglers bok aktuell i en tid med store endringer i det politiske klimaet, og i mange år etter at den ble skrevet. Årsaken til dette finnes etter min vurdering først og fremst i bokens abstrakte, generelle og filosofiske stil.

Selv etter så mange år møtte boken positive reaksjoner i enkelte aviser. Og selv om noen også helt klart var negative til Spenglers teser, kan en vanskelig si at boken jevnt over verken ble slaktet eller skrytt opp i skyene, men arkivmaterialet viser likevel en polariseringstendens som kan tyde på at Spenglers bok både var elsket og hatet, men sjelden noe midt imellom.

Spenglers eget utsagn om at boken hadde vært utgangspunkt for den nasjonale bevegelsen er svært vanskelig – for ikke å si umulig - å ta stilling til. Det er svært problematisk å måle den konkrete effekten av en bok over tid, spesielt med tanke på at samfunnet samtidig var i så sterk endring av andre årsaker. Likevel skal en ikke se helt bort fra at boken kunne ha vært med på å vekke en kulturell identitet som også kunne gi politiske utslag, som å styrke den konservative motrevolusjonen. Som Felken skrev det i sin biografi om Spengler: ”*Die exklusive Würde des Preußentums erfüllte das Selbstbewußtsein vieler Deutscher mit neuer Zuversicht und vereidigte sie zugleich auf die Gegenrevolution. Denn wenn die Revolution nicht zu Ende war, folgerte Spengler, dann stand auch Deutschlands Weg zur Weltmacht weiterin offen.*“[341]

Spengler var faktisk heller ikke alene om sitt syn på effekten av *Preußentum und Sozialismus* som utgangspunkt for den nasjonale bevegelsen. I 1932 fikk han støtte av Ernst Jünger, som i et dediseringseksemplar av boken *Der Arbeiter* fra samme år skrev: ”*Für Oswald Spengler, der nach Deutschlands Entwaffnung die ersten neuen Waffen schmiedete*.”[342]

---

[339] Hughes 1992:110.
[340] Hughes 1992:110.
[341] Felken 1988:113.
[342] Felken 1988:114.

4.5 Spengler og NSDAP

Spenglers siste utgivelse kom fjorten år etter den første - i august 1933 - og fikk tittelen *Jahre der Entscheidung*. Spengler kastet seg her for siste gang inn i den politiske debatten.

Boken var basert på et foredrag fra 1929 i Hamburg med tittelen *Deutschland in Gefahr*[343], og skulle vise seg å markere det endelige bruddet mellom ham selv og NSDAP. Boken er interessant fordi den viser et kraftig angrep på nasjonalsosialistisk ideologi, noe som tydeliggjør de store ideologiske kontrastene mellom Spengler og nasjonalsosialistene, spesielt med hensyn til det biologiske rasebegrepet og viktigheten av det.

Boken var inndelt i fire kapitler, og inneholdt en blanding av repetisjon av tidligere publisert materiale om syklisk historiefilosofi, angrep på marxister og klassekamp, og ikke minst en hel del sider om den "fargede" fare, som han hadde fått øynene opp for i sin tidligere bok *Der Mensch und die Technik* fra 1931.

Spengler hadde boken halvferdig da NSDAP kom til makten i januar 1933, og ettersom skriving og trykking hadde foregått omtrent samtidig, og han hadde trykket boken "*frem til side 106*"[344] i januar 1933, ble Spengler sittende igjen med et dilemma om hva han skulle gjøre videre. Han visste at makthaverne neppe ville like en del av innholdet i boken, så han bestemte seg for å avgrense boken og publisere den som del I med undertittelen *Deutschland und die weltgeschichtliche Entwicklung*. I tillegg ga han boken en langt mer anonym tittel, og skrev en ny innledning,[345] hvor han blant annet kalte maktovertakalsen i 1933 for et mektig fenomen som var tvers igjennom prøyssisk.[346] Et par sider senere modifiserte han seg likevel ved å skrive:

> *"Disse oppgavene blir nå […] akkurat avdekket, blir såvidt forstått, og er ikke løst. Dette er ingen tid eller anledning for [...] triumf. Akk, de som forveksler mobilisering med seier! En bevegelse har akkurat startet; den har fortsatt ikke nådd målet, og de store problemene i vår tid har ikke på noen måte blitt forandret av den."*[347]

Maktovertakelsen var med andre ord en viktig markering, men egentlig ikke noe å feire før det ga konkrete resultater.

Boken inneholdt dessuten flere stygge bemerkninger om nasjonalsosialistene, som at de var oppildnet av uniformer og merker, var "*sosialromantiske som sentimentale kommunister*" og

[343] Spengler 1934:xi.
[344] Hughes 1992:127.
[345] Hughes 1992:128.
[346] Spengler 1934:xi.
[347] Spengler 1934:xii.

"*tilhengere av gullteorier fra syke sinn*" som ikke kunne noe om de indre formene av moderne økonomi.[348]

"*De kan bare føle i massen*", skrev han, "*et sted hvor de kan døyve den dystre følelsen av deres svakher ved å multiplisere dem selv. Og dette kaller de å komme hinsides individualisme.*"[349]

På tross av at han sendte et eksemplar av boken til Hitler i august 1933[350], handlet ikke makthaverne umiddelbart. Først ble boken hardt angrepet i den NSDAP-kontrollerte pressen, men dette hadde ingen negativ effekt på salgstallene – tvert imot, siden det skapte stor blest om boken. Deretter fikk journalistene forbud mot å nevne navnet hans på trykk, og det ble samtidig gjort forsøk på å stoppe salget av bøkene. Men da hadde salget allerede pågått i tre måneder, og 150.000 bøker var trykket opp.[351]

På tross av dette forsøkte Josef Goebbels å få Oswald Spenglers støtte i avstemmingen om Tysklands tilbaketrekking fra nedrustningskonferansen i Geneve, samt utmelding av Folkeforbundet.[352] Den 26. oktober 1933 skrev Goebbels et brev til Spengler hvor han ba om at Spengler skrev en støtteerklæring til Hitler med henblikk på publisering i tyske aviser.[353]
Den 3. november skrev Spengler tilbake: "*An einer Walhlpropaganda habe ich mich bisher nie beteiligt und werde es auch in Zukunft nicht tun*"[354] og var bitter over "*unqualifizierbaren Angriffe*"[355] i pressen, der han blant annet hadde blitt kalt "*Landesverräter.*"[356] Spengler fortsatte: "*Ich habe seit 15 Jahren so viel Beschimpfung erfahren, daß ich hinreichend abgebrüht bin. Aber bei meinem Bestreben für Deutschland zu wirken, sind sie ein Hindernis, das beseitigt werden muß.*"[357]

---

[348] Spengler 1934:13. Side 101 i samme bok er minst like lite flatterende: *"[…] Dette må sies igjen og igjen, og spesielt i disse dager, hvor "nasjonale" revolusjonære i Tyskland snakker vilt som tiggermunker om universell fattigdom og elendighet – i skjønn forening med marxistene, som erklærer all slags besittelse av velstand kriminelt og umoralsk, og fører krig mot alt som har slik overlegenhet i høykultur og enhver som overgår andre i evner til å anskaffe, holde på og bruke eiendom på en verdig mate, i misunnelse av slike evner, som de selv mangler totalt."*
[349] Spengler 1934:13.
[350] Koktanek 1963:699. Stenogram til Adolf Hitler av 18.8.1933.
[351] Hughes 1992:131.
[352] Brevet fra Goebbels er datert 26.10.1933, og må ha siktet til folkeavstemningen den 12. november 1933. Koktanek 1963:709. Se også Zurcher, A. J.: *The Hitler Referenda. American Political Science Review*, Vol. 29, No. 1. Feb., 1935, p. 91.
[353] Koktanek 1963:709: "*Mit Rücksicht auf die entscheidende Bedeutung der bevorstehenden Volksabstimmung für die Zukunft der deutschen Politikk und des deutschen Volkes väre ich ihnen dankbar, wenn Sie mir einen Aufsatz zur verfügung stellen könnten, der das Deutsche Volk über die Tragweite der ihm vorgelegten Entscheidung aufklärt und sich zur Politikk des Volkskanzlers bekennt*." *Ibid.*
[354] Koktanek 1963:710.
[355] Koktanek 1963:710.
[356] Koktanek 1963:710.
[357] Koktanek 1963:710.

Spengler forsøkte aldri igjen å få politisk makt, på tross av at han hadde fått gode politiske kontakter. Av de mest fremtredende var Egdar Julius Jung og Gregor Strasser, som begge ble drept den 30. juni 1934. Med slike venner, og med tanke på at han var kommet på kant med regimet gjennom sin bok *Jahre der Entscheidung*, og uten å legge skjul på dette i korrespondanse til Goebbels, besluttet Spengler sannsynligvis å ødelegge de brevene som kunne bli til politisk ulempe for ham.[358]

Han trakk seg også mer og mer tilbake i isolasjon, noe skiltet på døren hans tydelig viste: *"Anmeldungen schriftlich. Pakete bei der Hausmeisterin abgeben."*[359]

Natten mellom 7. og 8. mai 1936 døde han plutselig av et hjerteinfarkt i sin bolig i München, men i flere måneder i etterkant verserte det rykter om at han ble drept av regimet.[360]

Han fikk en enkel begravelse på Alte Friedhof i München. Heinrich Beck holdt en minnetale i begravelsen, og sa at han ikke kjente Spengler som en pessimist. Krigsnederlaget i 1918 hadde han for eksempel tatt lett på, på tross av en glødende fedrelandskjærlighet, siden han så videre sammenhenger for seg. "*Ein Pessimist hätte diese trotzige Wiederstandskraft und diese kühne Kampfansage gegen die Mächte des Tages nicht vollbracht*!"[361]

[358] Koktanek 1963:9.
[359] Hausmann 1974:53.
[360] Felken 1988:237.
[361] Kopi av dr. Heinrich Becks tale i Spenglers begravelse. Bayerische Staatsbibliothek, Ana 533/71.

5. Josef Goebbels og NSDAP

Hensikten med dette kapittelet er å finne svar på problemstillingen min om ideologisk slektskap mellom Naumanns og Spenglers kombinasjon mellom nasjonalisme og sosialisme, og nasjonalsosialismen før 1933. For å finne svar på dette vil det nasjonalsosialistiske 25-punktsprogrammet av 24. februar 1920 bli analysert. Jeg skal deretter fordype dette ved å vise hvordan programmet kom til uttrykk i utvalgte artikler og taler av Goebbels. Sistnevnte skal jeg dessuten plassere i det ideologiske landskapet i NSDAP og vise hvorfor Goebbels lå svært nær Hitler ideologisk. Til slutt i kapittelet skal Goebbels kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme i nasjonalsosialismen sammenlignes med Naumanns og Spenglers ideologi, slik at en kan trekke ut avgjørende likheter og forskjeller.

Den 5. januar 1918 ble et antisemittisk parti som ble kalt *Freier Ausschuss für einen deutschen Arbeiterfrieden* stiftet i Bremen, og den 7. mars 1918 startet låsesmeden og poeten Anton Drexler et lokallag av denne bevegelsen i München.[362] Det høyreradikale esoteriske og antisemittiske *Thule Gesellschaft* forsøkte på dette tidspunktet å få massebasis, og sendte ett av sine medlemmer, sportsjournalisten Karl Harrer, for å ta kontakt med Anton Drexler.[363] I samarbeid med andre medlemmer av *Thule Gesellschaft*, som Gottfried Feder og Dietrich Eckart, ble partinavnet nå forandret til *Deutsche Arbeiterpartei*, eller DAP.[364] Det er uklart i hvor stor grad partiet var inspirert av det politiske motstykket ved samme navn som allerede eksisterte i Østerrike.

Det var uansett DAP som var forløperen for NSDAP. Partiet tilhørte i utgangspunktet pangermansk og *völkisch* tradisjon, og hadde bare 54 registrerte medlemmer[365] da Hitler ble sendt av hæren for å undersøke partiet i 1919, noe som resulterte i medlemskap noen dager etter.

Selv om det er uklart hvor mye det tyske NSDAP lånte fra det østerrikske nasjonalsosialistiske partiet (DNSAP), var flere østerrikere med tilknytning til DNSAP, deriblant Rudolf Jung[366] med på å utvikle den nasjonalsosialistiske *Weltanschauung* i denne perioden.[367] Det ble opprettet et formalisert samarbeid med den østerrikske fløyen fra 1920.[368]

---

362 Maser 1973:142.
363 Maser 1973:148.
364 Maser 1973:148ff.
365 Maser 1973:167. Hitler hevdet feilaktig i *Mein Kampf* at han var medlem nummer syv i partiet. Medlemsnummeret var 555, men ettersom medlemsnummerne begynte på 501, var Hitler medlem nummer 55. Maser viser her til NSDAPs medlemsliste, som finnes i Bundesarchiv Koblenz, NS 26/230. *Ibid.*
366 I følge Rudolf Jung hadde den politiske kretsen i Sudetenland, i det nåværende Tsjekkia, kommet lenger i å utvikle en kombinasjon mellom nasjonalisme og sosialisme enn kretsen i Tyskland: "*Syntesen av århundrets to store dynamiske krefter, av den sosialistiske og den nasjonale idé, hadde blitt perfeksjonert i de tyske grenseområdene*

En hovedforskjell fantes likevel i at DNSAPs program i langt sterkere grad var basert på liberal og demokratisk tradisjon. Partiet var antimonarkistisk, antiklerikalsk, antikapitalistisk og antisemittisk, og tok samtidig til orde for utvidet bruk av folkeavstemninger. NSDAPs program smeltet derimot i større grad sammen med konservativ illiberal og antidemokratisk tradisjon fra Keiserriket, noe som i praksis ikke lot seg kombinere helt uten paradokser.[369]

Hensikten med partiprogrammet var i følge Hitler å gi folket et grovt overblikk over målene til bevegelsen.[370] Partiprogrammet i seg selv hadde som målsetning å samle tyskerne gjennom det Hitler så på som felles (rasemessige) interesser, muligens inspirert av raseteoretikere som Gobineau, Chamberlain og Lagarde,[371] i stedet for å være splittet gjennom uenighet om penger eller verdier. En må likevel ha *in mente* at Hitlers kollektivistiske innenrikspolitisk ikke var noe mål i seg selv, men kun et ledd for å gjøre tyskerne bedre rustet til å ivareta egne interesser utenrikspolitisk. Han hadde som politisk målsetning å gjenskape det idylliserte *Volksgemeinschaft,* hvor alle tyskerne utgjorde et biologisk fellesskap som utkjempet sin sosialdarwinistiske livskamp for å fremme kollektive interesser.

Kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme i programmet gjenspeilet akkurat dette, for ingen av ideologiene hadde noen annen og selvstendig funksjon enn å tjene rasen: En etnisk pangermansk nasjonalisme definerte hvem som var tyskere og klargjorde grensene mellom tyskerne og dem som ikke var tyskere, mens sosialismens hovedfunksjon var å fungere samlende og kollektivt styrkende for dem som kom inn under denne kategorien.

Nasjonsbegrepet var etter dette helt klart basert på rase. Punkt 4 i programmet slo fast at kun dem av "tysk blod" tilhørte nasjonen og var å regne som borgere. Dette betydde blant annet at jøder effektivt var ekskludert fra nasjonen, men skulle få bo i Tyskland som "gjester"[372], så lenge

---

[Sudetenland], og lå derfor langt foran deres fedreland." Sitert fra: Kuehnelt-Leddihn, E. 1993: *Liberty or Equality*. Pulp Press. Vancouver, s. 257.

[367] Maser 1973:29. I 1919 hadde Rudolf Jung skrevet ferdig boken *Der Nationale Sozialismus,* som han i forordet til boken håpte skulle bli like innflytelsesrik for nasjonalsosialistene som *Kapitalen* hadde vært for sosialistiske marxister. Se også Jung, R. 1920: *Der Nationale Sozialismus*. München.

[368] Maser 1973:224,237.

[369] Sammenligne her for eksempel Rosenbergs antikristne og antisemittiske bok *Mythus des XX Jahrhunderts* fra 1930, hvor Rosenberg argumenterte for å erstatte "jødisk" kristendom med en "blodsreligion", med antisemittiske og rasistiske uttalelser fra Hitler i *Mein Kampf* som er tydelig lansert fra et "kristent" perspektiv (selv om Hitler ikke var kristen selv). Se for eksempel Hitler 1999:65: "*Og slik tror jeg i dag at min handling er i overenstemmelse med viljen til den Allmektige Skaper. Ved å stå vakt mot jøden kjemper jeg forHerrens skaperverk." Ibid*., s. 286: *"Handlingen som skaper en slik utvikling [raseblanding, H.K.B.] er en synd mot viljen til den Allmektige Skaper*." Rasismen var likevel en fellesnevner mellom Rosenberg og Hitler, også på dette punktet.

[370] Hitler 1999:458,370.

[371] Klepsch 1990:86-87.

[372] Se punkt 5 i partiprogrammet. Programmet ble oversatt til engelsk i forbindelse med krigsforbryterdomstolen i Nürnberg, med betegnelsen 1708-PS, og finnes i: *Nazi Conspiracy and Aggression,* Vol. IV. Office of the United States Chief Counsel for Prosecution of Axis Criminality. Washington, DC., 1946. En digitalisert utgave av programmet finnes på http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/document/nca_vol4/1708-ps.htm

det var mulig å brødfø hele befolkningen, og deporteres dersom det ikke var mulig.[373] De skulle heller ikke ha stemmerett,[374] og skulle underlegges et eget lovverk for utlendinger.[375] Også innvandrere som hadde kommet til Tyskland etter 2. august 1914 skulle deporteres.[376] Kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme ble altså muliggjort gjennom et fiendebilde mellom tyskerne og de gruppene som ble ansett som folkets fiender; og det var nødvendig å opprettholde dette fiendebildet for å opprettholde kombinasjonen mellom nasjonalisme og sosialisme. Ellers ville det stå i fare for å disintegrere fordi de realpolitiske motsetningene mellom nasjonalister og sosialister ikke ble løst gjennom forsøket på ideologisk samling.

Nasjonsbegrepet i programmet var dessuten imperialistisk og kolonialistisk,[377] og var således på alle disse punktene sterkt beslektet med nasjonsbegrepet til den radikalkonservative høyresiden i Keiserriket etter 1890.

Sosialismen i programmet ble skissert uten å egentlig kompromittere med hovedlinjene i nasjonalismen – men heller for å styrke dens folkelige basis blant både industriarbeidere og håndverkere. Dette ble gjort på tre måter; for det første gjennom økonomiske innrømmelser, for det andre gjennom motstand mot det en må ha trodd var en av de sterkeste mekanismene for klassekamp, nemlig materialisme. Og det tredje var å smelte sammen antikapitalismen med antisemittismen, noe som kjennetegnet den moderne tyske antisemittismen siden 1879.[378] Jøden ble på den måten ansett som bærer av de negative sidene av økonomisk liberalisme og kapitalisme.

Programmet poengterte derfor retten til arbeid, og argumenterte for konfiskering av krigsprofitt, kommunalisering av kjøpesentra,[379] avskaffing av lønn uten arbeid,[380] profittdeling i store firmaer,[381] nasjonalisering av korporasjoner (trusts),[382] alderspensjonsreformer,[383] et nasjonalt program som sikret alle begavede barn utdannelse,[384] og forbud mot barnearbeid.[385] Når det gjelder motstanden mot materialisme, som en blant annet finner i punkt 19 og 24, men

---

373 *Ibid.*, pkt. 7.
374 *Ibid.*, pkt. 6
375 *Ibid.*, pkt. 5.
376 *Ibid.*, pkt. 8.
377 *Ibid.*, pkt. 3: "*Vi krever land og territorium (kolonier) for å brødfø vårt folk og kolonisere med vår overskuddsbefolkning*."
378 Dette året publiserte forfatteren Wilhelm Marr en pamflett som het *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet,* hvor han hevdet nettopp dette. Se for eksempel s. 18ff. I 1879 stiftet han også den kortlivede antisemittiske organisasjonen *Antisemiten-Liga*.
379 Partiprogrammet, pkt. 16.
380 *Ibid.*, pkt. 11.
381 *Ibid.*, pkt. 14.
382 *Ibid.*, pkt. 13.
383 *Ibid.*, pkt. 15.
384 *Ibid.*, pkt. 20.
385 *Ibid.*, pkt. 21. Hele 10 av de 25 punktene var tydelig rettet mot industriarbeiderne i større eller mindre grad.

også i punkt 11, som omhandler brytingen av ”renteslaveriet”, er denne ganske paradoksal i programmet. Dette fordi programmet var så detaljert knyttet opp mot konkrete materielle mål, samtidig som en signaliserte at materialisme både var totalt underordnet det nasjonale kollektivet, og at den også var direkte skadelig.

Dette paradokset løste en ideologisk ved å dele materialismen inn i to, men ikke uten å skape et nytt paradoks; en god, tysk materialisme som fremmet de tyske borgernes fellesinteresser gjennom styrking av folkefellesskapet, og en projisert ond ”jødisk” materialisme som virket nedbrytende på samfunnet: *”[Partiet] bekjemper den jødisk-materialistiske ånden i oss og utenfor oss, og er overbevist om at vår nasjon bare kan oppnå varig indre sunnhet gjennom prinsippet: Fellesinteresse foran egeninteresse.”*[386]

Antisemittismen var dessuten en brobygger mellom nasjonalismen og sosialismen i programmet, siden jøden, regnet som utlending[387] og gjennom en nasjonalsosialistisk kobling til kapitalismen,[388] både ble identifisert som en trussel mot tysk nasjonalisme og tysk sosialisme.

Såpass store endringer kunne bare gjennomføres gjennom sentralisering og en sterk sentralmakt – et riksparlament – og danningen av stenderforsamlinger basert på stand og yrke for å gjennomføre lovene i de forskjellige statene. Det interessante med dette er tosidig. For det første ble et parlamentarisk system nevnt, så det er liten tvil om at dette samfunnet en drømte om i 1920, selv om det lett hadde blitt autoritært på grunn av sentraliseringen av makten, i utgangspunktet skulle hvile på et visst demokratisk fundament. Unntaket var likevel de etniske minoritetene. For det andre viste forslaget om dannelsen av stenderforsamlinger og representasjon i statsforsamlinger etter yrkesgrupper, i motsetning til etter partier, at partipolitiske motsetninger på grunn av penger eller verdier skulle bort – etter all sannsynlighet til fordel for idéen om *Volksgemeinschaft*.

[386] *Ibid*., pkt. 21.
[387] *Ibid*., pkt. 4.
[388] *Ibid*., pkt. 17. Den 13. april 1928, i forbindelse med nyetableringen av NSDAP i Berlin, sa Hitler at punkt 17, som gikk på konfiskering av land uten kompensasjon, først og fremst gjaldt jødiske firmaer som spekulerte i eiendom. En oversikt over Hitlers taler i denne perioden finnes for eksempel i Baynes, N. (ed.) 1969: *The Speeches of Adolf Hitler, April 1922-August 1939.* New York, eller i: Institut für Zeitgeschichte (Hrsg.) 1992. *Hitler: Reden, Schriften, Anordnungen, Februar 1925 bis Januar 1933*. München.

5.2 Josef Goebbels

5.2.1 Biografisk bakgrunn

Paul Josef Goebbels ble født den 29. oktober 1897 i Rheydt i Rhinland, og hadde en doktorgrad i litteratur fra universitetet i Heidelberg i 1921. Han meldte seg inn i NSDAP i 1924, og havnet raskt innenfor kretsen rundt Gregor Strasser, som vektla sosialismen og det sosiale spørsmålet i nasjonalsosialismen sterkere enn kretsen rundt Hitler, og var med på å gi ut Strassers *Nationalsozialistische Briefe*, som også hadde en sterk arbeiderprofil. Etter Bambergkonferansen 14. februar 1926 bestemte Goebbels seg for å slutte seg til Hitlers fløy. Den 28. oktober samme år ble han av Hitler utnevnt til Gauleiter for Berlin-Brandenburg, og året etter startet han partiorganet *Der Angriff* med ham selv som redaktør.[389]

Grunnen til at Hitler ikke er valgt er at hovedkilden for kunnskapen om Hitlers syntese av nasjonalisme og sosialisme, *Mein Kampf*, i stor grad beskriver nasjonalismen, men skriver lite og vagt om sosialismen. Dette gjør en sammenligning litt mindre fruktbar. En kan derfor etter min mening med fordel støtte seg på verkene til Goebbels, hvor sosialismen i nasjonalsosialismen hadde en langt mer sentral plass og er beskrevet i større detalj.

I denne forbindelse er det også valgt en ytterligere avgrensning, hvor hans syntese mellom nasjonalisme og sosialisme i lederartiklene i avisen *Der Angriff*, hvor Goebbels satt som redaktør, blir analysert. Begrunnelsen for dette er tosidig: For det første var *Der Angriff* spesielt rettet mot arbeiderne, og med målsetning om å vinne dem over til NSDAP. Selve kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme var helt essensiell for å vinne arbeiderne over til partiet, og er derfor beskrevet i ganske stor detalj i forskjellige lederartikler. For det andre satt Goebbels som redaktør i *Der Angriff* før maktovertakelsen i 1933, så alt materialet under er basert på nasjonalsosialistisk ideologi fra før partiet ble regjeringsparti, og i perioden 1927-1932. Fordelen med dette er at en får bedre innsikt i de ideologiske momentenene som skapte velgerbasen, og at en samtidig ikke får tilslørt det ideologiske grunnlaget som en følge av praktisk politisk liv i overgangen fra opposisjonsbevegelse til regjeringsmakt.

[389] Fra og med 1928 ble han medlem av Riksdagen; han ble utnevnt til partiets Rikspropagandasjef i 1929, og ble Minister for Propaganda og Offentlig Opplysning fra 1933, og til sin død. Goebbels begikk selvmord sammen med sin kone etter å ha forgiftet sine seks barn den 1. mai 1945. Avsnittet over og flere biografiske detaljer er også opplastet til http://no.wikipedia.org/wiki/Joseph_Goebbels, hvor undertegnede har vært bidragsyter.

5.2.2 Ideologen

Goebbels` nasjons- og sosialismebegrep var i praksis identisk med begrepene, slik de fortonet seg i partiprogrammet. Goebbels definerte *nasjonalisme* som *"læren om blodet, om rasen*"[390], og så på nasjonsbyggingen som et resultat av en organisk – rasemessig - sammenslutning av mennesker med felles interesser.[391] Hans definisjon på sosialisme var ikke like konkret, men Goebbels poengterte at den ikke hadde *"likemakeri*" som mål[392] - noe som sannsynligvis hadde brodd mot den marxistiske definisjonen av begrepet. Når Goebbels skrev om *sosialismen* mente han en ny samfunnsorden hvor samfunnsinndelingen var bestemt etter andre kriterier enn eiendom eller penger, og ønsket i praksis et arbeideraristokrati som gjorde seg fortjent til sin posisjon gjennom arbeid og tjeneste.[393] Han ville erstatte det gamle aristokratiet fra det førindustrielle samfunnet med et arbeideraristokrati som hadde sin kilde i det industrielle samfunnet.

Goebbels` nasjonalismevariant var rasistisk og ekskluderende overfor minoriteter, og den tyske nasjonalismen skulle først og fremst ha som funksjon å ivareta de etnisk tyskes interesser, og hvor minoriteter følgelig skulle holdes utenfor nasjonsbegrepet, og ikke regnes som "ekte" tyskere.

Hva som kan defineres som offisiell ideologi er diskuterbart – og likeledes om det i det hele tatt fantes noe slikt. Likevel hadde Hitler en såpass dominerende rolle som politiker at han mer enn noen annen var i en politisk posisjon til også å definere det ideologiske innholdet.[394] Hitler var likevel etter min mening ikke totalt enerådende, selv om hans rolle som leder av bevegelsen var udiskutabel og ikke utfordret. I partiet fantes det likevel en kjerne som selv hadde ambisjoner om å definere nasjonalsosialistisk ideologi, deriblant Strasser-brødrene, som med sin sosiale radikalitet først og fremst appellerte til partiets venstreside. Et annet eksempel er Alfred Rosenberg, som har blitt regnet som den viktigste ideologen i NSDAP etter Hitler.[395] Boken "*Der Mythus des 20. Jahrhunderts*" fra 1930, avvek etter min vurdering fra partilinjen mot høyre med en tone som både var ekstremt aristokratisk og ekstremt antiklerikal.[396] Og videre kan en for

---

390 Goebbels 1942:330. Lederartikkel i Angriff 30.7.1928.
391 Goebbels 1978:75; Goebbels 1939:17. Lederartikkel i Angriff 9.7.1928.
392 Goebbels 1942:225. Lederartikkel i Angriff 23.7.1928
393 Goebbels 1942:225. Lederartikkel i Angriff 23.7.1928:*"Vi ønsker en sjiktinndeling i folket; høy og nedrig, over og under. Men aristokratiet i den kommende staten retter seg ikke etter eiendom eller engang penger, men ene og alene etter ytelse og kraft. Fortjeneste erverver man gjennom tjeneste. Arbeidet plasserer menneskene opp og ned."*
394 Se for eksempel Jäckel 1981:28. Hitler hadde dessuten egne ambisjoner om å bli nasjonalsosialistenes fremste ideolog, noe som først og fremst ble tydeliggjort gjennom publiseringen av andre bind av Mein Kampf i 1926.
395 Kellogg 2005:267.
396 Se for eksempel Rosenberg 1934:34, hvor han beundret aristokratiet for å forhindre raseblanding: „*Eine echte aristokratische Verfassung verhinderte die Blutmischung. Die sich durch Kampf verringernden nordischen Kräfte*

eksempel nevne Richard Walther Darré, som i sitt skrift *"Neuadel aus Blut und Boden"* fra 1930 som tok til orde for en åndelig og rasemessig fornyelse gjennom styrking av jordbruket og forkasting av det "jødisk-bolsjevistiske" og "jødisk-kapitalistiske" industrisamfunnet.[397] Ideologisk var nasjonalsosialismen derfor mangefasettert og tilsynelatende selvmotsigende; men de så verden på noenlunde samme måte, selv om det fantes store forskjeller med hensyn til løsninger på problemene.

Goebbels har blitt satt i sterk kontrast til Hitlers verdensanskuelse.[398] Hovedargumentet i dette synet er at Goebbels lå såpass langt til venstre på den politiske skalaen, faktisk nær kommunistene, at han dermed lå langt unna Hitler. Sistnevnte blir på sin side som oftest plassert godt til høyre på den politiske skalaen. Argumentasjonen er grei nok, og kontrastene er det i seg selv ikke noe å si på. Likevel må en ta i betraktning at den tradisjonelle politiske skalaen i en inndeling mellom høyre og venstre - som mellom kommunisme og nyliberalisme - sterkt forenklet[399] reflekterer politiske skillelinjer basert på økonomi, og de er dessuten kun gyldige dersom den ideologiske hovedkonflinktlinjen er av økonomisk karakter, som mellom arbeidsgiver og arbeidstaker. Men slik var det ikke hos Goebbels, og slik var det ikke hos Hitler. De var moderate på den økonomiske skalaen, men var samtidig ekstreme i synet på sterk statlig autoritet. De vurderte alle politiske spørsmål gjennom et *raseprisme*. Og ethvert politisk, eller for den saks skyld, økonomisk eller kulturelt spørsmål, ble vurdert i lys av hvordan dette ville påvirke rasen.[400] Alt som ble vurdert som positivt i dette lyset, støttet de, mens alt som var ødeleggende etter dette synet, var de negative til.

Kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme var som vi har sett tidligere ønskelig for å samle nasjonen, noe som igjen var positivt for rasen. Men sett gjennom et raseprisme var det likegyldig om en valgte å plassere seg til høyre eller til venstre så lenge rasen var et politisk

---

wurden durch neue Einwanderungen gestärkt." Se også Rosenberg 1934:69*: "Musikalisch erfindungslos, im wesentlichen vollkommen poesielos, unfähig einer eigenen organischen Architektur, ohne jeden Ansatz zu einer echten Philosophie, sehen wir dieses vorderasiatische Volk mit größter Beharrlichkeit der Vogel-, der Eingeweideschau, dem komplizierten Zauber-und Opferwesen hingegeben; technisch oft tüchtig, fast ganz dem Handel verfallen, triebhaft und zäh, hat es das römische Blut vergiftet, seine schreckenerregende Vorstellungswelt der Höllenqualen im Jenseits auf die Kirchen übertragen, die grauenhaften Tier-Menschendämonen sind bleibende Einwirkungsmittel des Papsttums geworden und beherrschen die durch die römische Kirche vergiftete Vorstellungswelt unseres "Mittelalters", worüber schon allein die Malerei erschreckende Auskunft gibt — sogar auf dem Isenheimer Altar, ganz zu schweigen von den Höllenfahrten anderer bildender Künstler. Erst wenn man dies ganze fremde Wesen erkannt hat, sich seiner Ursprünge bewußt geworden ist und den Widerstandswillen aufbringt sich dieses gesamten fürchterlichen Spukwesens zu entledigen, dann erst haben wir das "Mittelalter" überwunden. Dadurch aber auch die römische Kirche, die mit den etruskischen Unterweltsqualen für immer verbunden ist, innerlich gestürzt."*

[397] Darré, R. W. 1930: *Neuadel aus Blut und Boden*. J. F. Lehmann. München. Darré ble derfor kanskje den viktigste ideologen for partiet når det gjaldt å sikre seg stemmer fra bønder.

[398] Se for eksempel Höver 1992:409ff.

[399] I realiteten vil det også ha implikasjoner på historiesyn, synet på demokrati, hvor aktiv staten skal være, etc.

[400] Höver 1992:143-144.

prima, så lenge en ikke kompromitterte dette. Av disse årsakene vurderes det som simplistisk å sette Goebbels og Hitler opp mot hverandre etter en høyre-venstreakse alene.

På tross av forskjellene som er nevnt over, må det også poengteres at det fantes sterke fellestrekk mellom Goebbels og Hitler, også innenfor den tradisjonelle politiske skalaen. Begge hadde både borgerskapet og marxistene som fiender. Begge holdt borgerskapet som ansvarlige for å ha fordervet nasjonalismen[401], og marxistene for å ha fordervet den ”ekte” tyske sosialismen,[402] noe som gjorde den nasjonale samlingen mellom tyskerne umulig.[403]

5.2.3 Innholdsanalyse av *Der Angriff*

Etiske idealer

Goebbels var av den oppfatning at kun en sterk etnonasjonalistisk stat kunne løse datidens problemer. Denne staten skulle være isolasjonistisk i den forstand at den innebar en sterk motsetning mellom det nasjonale og det internasjonale. Dette motsetningsforholdet var både av ideologisk og rasemessig karaktér, der internasjonale strømninger som marxisme, liberalisme og kapitalisme utgjorde en sterk trussel mot det tyske samfunnet og det tyske folket. Den eneste måten å holde dette i sjakk på var å ensrette det tyske samfunnet ideologisk, kulturelt og rasemessig.

Det var ikke noe tydelig skille mellom nasjonalismekonseptet og idéen om *Volksgemeinschaft* i partiprogrammet (siden *Volksgemeinschaft* skulle være enheten nasjonalismen bygget på) og vi finner heller ikke noe tydelig skille hos Goebbels. Goebbels satte seg som mål å samle nasjonen i et fellesskap av *”nødvendighet, brød og skjebne”*, og deretter å kjempe for *”nasjonens frihet”*.[404] Med dette mente han i klartekst å skape et *Volksgemeinschaft* som var sterkt nok til å ivareta fellesskapets interesser i forhold til utlandet på en tilfredsstillende måte. Goebbels ville altså gjenskape den idylliserte forestillingen om et *Volksgemeinschaft* fordi han følte at tyskerne måtte stå politisk samlet mot seierherrene etter første verdenskrig.

Det var altså konsolideringen av nasjonen som skulle være et premiss for fremtidig nasjonal selvhevdelse. Dette målet var overordnet alt i Goebbels` politiske liv: *med andre ord var han*

[401] Goebbels 1939:16; Hitler 1999:339ff.
[402] Goebbels 1942:246-247; Hitler 1999:30ff.
[403] Goebbels 1942:223-224. Lederartikkel i Angriff 16.7.1928.
[404] Goebbels 1978:75. I dette lå også kravet om økt livsrom. *Ibid.*, s. 83.

positiv overfor alt som styrket folkefellesskapet, og fiendtlig overfor alt som svekket det. Dette gjaldt også på områder som kultur og økonomi.[405]

Vi ser her at Goebbels ikke bare omfavnet konseptet om et *Volksgemeinschaft* som skulle omfatte de etnisk tyske og ekskludere alle andre, men at en heller ikke kan kan trekke noe tydelig skille mellom hans idé om *Volksgemeinschaft* og hans nasjonalismevariant. Begge var sterkt preget av rasisme, og med brodd mot alle som enten avviste tankegangen eller som ble identifisert som avvikende fra kategoriene på grunn av gruppetilhørighet eller på individuell basis.[406]

Programmet inneholdt i og for seg ingen direkte antisemittiske uttalelser, men det er heller ingen tvil om at noen av punktene var ment å ramme jødene som gruppe, og derfor blant annet utestengte dem fra retten til statsborgerskap og politisk innflytelse. Nøkkelrollen til jødene i programmet var at de både fikk rollen som det største hinderet for et nasjonalistisk *Volksgemeinschaft*, og ble dermed også et hinder for tysk sosialisme.

Goebbels identifiserte jødene som hovedfiende, og borgeren som delansvarlig for den oppståtte situasjonen var et ledd i et forenklet fiendebilde som skulle gjøre det enklere å kombinere nasjonalisme og sosialisme på et ideologisk plan og i praktisk politisk liv. Blant annet basert på falsumet "*Sions Vises Protokoller*", som fortalte om en jødisk verdenskonspirasjon, ble jødene regnet som fiender både innenrikspolitisk og utenrikspolitisk, og ble utpekt som kreftene som truet med å ødelegge Tyskland fra utsiden gjennom skadelige ideologier og idealer, og gjennom utbredelse av nasjonalt korrumperende verdier og ideologier innenrikspolitisk. Alt dette skulle ha som psykologisk funksjon å få folk til å føle at de var under angrep fra fiender som ønsket å utrydde dem, for å få tyskerne til å søke sammen og legge alle indre stridigheter til side. Strategien for å kombinere nasjonalismen og sosialismen lå derfor i sterkere grad på teknikker for å få folk til å glemme politiske stridigheter gjennom å fokusere på konstruerte fiendebilder, i kombinasjon med sosiale reformer, enn å reelt sett forsøke å smelte sammen nasjonalisme og sosialisme på et teoretisk-ideologisk plan.

---

[405] Höver 1992:143-144. Det var et utydelig skille mellom *Volksgemeinschaft*, nasjonsbegrepet og statstanken hos Goebbels.

[406] Et eksempel på dette var assimilerte jøder som følte seg som tyskere og som forsøkte å bli akseptert som tyskere, men som likevel ble identifisert som jøder, og holdt utenfor idéen om *Volksgemeinschaft*. På grunn av hans rendyrket etniske definisjon på nasjonalisme og den tette sammenhengen mellom rase og nasjonalisme og mellom nasjonalisme og idéen om *Volksgemeinschaft*, viser dette at han vurderte alle politiske spørsmål ut fra et raseperspektiv.

Jødene var i følge Goebbels en antagonisme til det samlede Tyskland på grunn av innvirkningen på det sosiale spørsmål: *”Jøden har ingen interesse av løsningen på det tyske skjebnespørsmålet. Han* kan *ikke ha det, siden han lever av at det er uløst.”*[407]

I følge Goebbels brukte jødene to redskaper for å opprettholde denne splittelsen, og for å sikre sin egen maktposisjon: kapitalismen[408] på den ene siden, og marxismen[409] på den andre: Goebbels brukte altså jødene for å få to ideologiske fiender til å se ut som én. Jødene ble slik et bindeledd mellom kapitalisme og marxisme – og Goebbels fikk på den måten forent kampen mot de negative sidene ved markedsøkonomien, med marxismen som ideologi i den jødiske stereotypien. Denne forenklingen gjorde at antisemittismen ikke bare ble en kamp mot jødene, men samtidig en kamp mot alt som ble oppfattet som skadelig og usunt for det tyske samfunnet.[410]

Både kapitalisme og marxisme ble sett på som opprinnelig fremmede for den tyske befolkningen, hvor tyskerne som hadde tatt opp slik tankegang raskt kunne identifiseres som nasjonalt upålitelige, samtidig som den ble et kjennetegn på den jødiske minoriteten. Goebbels argumenterte med andre ord for en sammenheng mellom nasjonal lojalitet og politisk oppfatning, og en tilsvarende mangel på lojalitet mellom den jødiske minoriteten og staten.

Hovedinnvendingen mot den ”jødisk ledede” *kapitalismen*[411] var at den var destruktiv og utplyndrende: den stod i et direkte motsetningsforhold til Goebbels forestillinger, siden målet om profitt raget over alt annet; også effekten systemet hadde på folket som helhet. Om folkefellesskapet ble styrket eller svekket spilte liten rolle så lenge en kunne ta ut profitt. Med andre ord, i stedet for at pengene skulle tjene produksjonen, og produksjonen skulle tjene folket, så han i kapitalismen et system hvor folket tjente produksjonen ved hjelp av pengemakt.[412] Kapitalismen fungerte altså som en destruktiv faktor mot folket som ”organisk” enhet, og ble således en av hans erkefiender.

---

[407] Goebbels 1942:329. Lederartikkel i Angriff 30.7.1928. Videre skrev han: *”Lag et eneste fellesskap av det tyske folk og gi det friheten for verden, og jøden har ikke lenger noen plass under oss. [...] Jøden er skyld i vår nød, og nå lever han av den.” Ibid.*
[408] Goebbels 1942:330. Lederartikkel i Angriff 30.7.1928.
[409] Hovdkinn 1975:55. Sitert fra DzR, s. 32.
[410] Dette var også et kjennetegn i Stöckers antisemittisme.
[411] *”[Kapitalismen] er ikke skapende, men en utsugende og snyltende kapital. Den er ikke bundet til jord, men er jordløs og internasjonal. Den arbeider ikke produktivt, men har trengt seg inn i den normale produksjonsprosessen for å ta ut profitt.* Hovdkinn 1975:48. Sitert fra *Der Kleine ABC des Nationalsozialisten,* s. 11.
[412] Goebbels 1942:188-190. Lederartikkel 15.7.1929. Én av følgene var at den tyske arbeideren ble redusert til en produserende maskin: Se Goebbels 1942:225. Lederartikkel i Angriff 23.07.28.

Han mente at den internasjonale ”jødisk ledede” *marxismen* hadde som konsekvens at den ødela folk og nasjon, og tilintetgjorde deres organiske eksistens.[413] Rent konkret skjedde dette gjennom at folket ble splittet mot seg selv gjennom en destruktiv klassekamp, noe som fjernet forutsetningene for samlingen av nasjonen, og dermed løsningen på det sosiale spørsmål. På tross av dette hadde han likevel forståelse for arbeiderens kamp, men altså ikke for midlene denne kampen ble utkjempet med.[414]

Goebbels identifiserte den tyske borgeren som delansvarlig for denne situasjonen. For det første hadde borgerskapet pervertert nasjonalismen og blandet den med sine egne snevre klasseinteresser[415] for å ivareta sine eiendomsinteresser. For det andre hadde de gjennom sin egoisme og mangel på offervilje skapt grobunn for marxisme. Goebbels var av den oppfatning at en ikke kunne bygge opp en massebevegelse av slikt materiale, og var mer enn villig til å ofre borgerskapet til fordel for arbeiderne.[416]

Goebbels mente at verken marxismen eller den borgerlige nasjonalismen egnet seg for å nå målet om nasjonal frihet: en ekte sosialist var derfor i hans øyne mot den internasjonale marxismen, og en ekte nasjonalist var mot den ”falske” borgerlige nasjonalismen.[417] Det var denne kombinasjonen han ivret etter: en sosialisme og en nasjonalisme med basis i et organisk syn på nasjonen.

Bekymringen over at en del arbeidere i hans øyne var nasjonalt upålitelige var helt sentral i Goebbels` forsøk på å vinne dem over til nasjonalsosialistene. Han så at arbeideren var i ferd med å fjerne seg fra ”*blodsfellesskapet*” til fordel for internasjonal *”jødisk”* marxisme, noe som var skadelig for nasjonen under ett, og at det å vinne arbeiderne fra en slik ideologi samtidig var nøkkelen til løsningen på det sosiale spørsmålet.[418] Dette var igjen en forutsetning for konsolideringen av folket som biologisk enhet, som var et premiss for Tysklands kamp for

---

[413] Goebbels 1942:246-247. Lederartikkel i Angriff 24.8.1930. Men han gjorde samtidig oppmerksom på at den russiske bolsjevismen ikke var internasjonal sosialisme, men *de facto* ”panslavisme”. Goebbels 1926:76.
[414] Goebbels 1978:75-78.
[415] Goebbels 1939:16. *”Han sier Tyskland og mener monarkiet. Han proklamerer frihet, og mener sort-hvit-rød.” Ibid.*
[416] Goebbels 1978:80. Goebbels mente at jødene var avhengige av, og kun kunne opprettholde sin makt gjennom støtte fra borgerskapet. Goebbels 1926:81. Samtidig rakket han samtidig ned på den overdrevne antisemittismen i enkelte borgerlige kretser: *”Antisemittismen er begynnelsen på vår kunnskap. Men den er ikke alt. Den er bare en begynnelse [...]. Du står fast ved denne begynnelsen: Du raser på de mest primitive måter mot jødene og deres følgesvenner, og ser ikke skylden til dine egne eller din egen skyld. La oss ikke være dumme: alle folk har jødene de fortjener; det tyske folk fortjener i sin nåværende form ingen andre jøder enn de det har.”* Goebbels 1978:81.
[417] Goebbels 1942:223-224. Lederartikkel i Angriff 16.7.1928.
[418] Goebbels 1942:329-331. Lederartikkel i Angriff 30.7.1928. Lederen *”Warum sind wir Judengegner”* identifiserer jødene som *”årsak og fordelhaver av vårt slaveri”*. Goebbels skrev at de brede lag av folket var blitt misbrukt av jødene, noe som hadde gjort klasseskillene dypere og delt Tyskland i to deler. *”Jøden har ingen interesse av at det tyske skjebnespørsmålet blir løst. Han kan det ikke, siden han lever av at det er uløst. Lag et eneste fellesskap av det tyske folk, og gi det deres frihet foran verden, og jøden har ingen plass lenger under oss. [...] Jøden er skyld i vår nød, og i dag lever han av den.” Ibid.*

”friheten”, mot *”slaveriet”*.[419] Selv om Goebbels utvilsomt var en sosialdarwinist, så voktet han seg for å bruke den aggressive, militaristiske og ekspansjonistiske retorikken som hadde vært blant nasjonalister med sosialdarwinistiske tilbøyeligheter i Keiserriket. I stedet ikledde Goebbels seg konsekvent offerrollen. Tyskland var et offer for økonomisk krigføring, et offer for ”*jødisk*” kapitalisme og ”*jødisk*” marxisme, som hver for seg, og ikke minst sammen, kom til å ta knekken på Tyskland og det tyske folk. På den måten forsøkte han å fremstille sine politiske fiender som aggressive, mens han selv bare handlet i rent selvforsvar.

Han anså det som ”*grusomt*” at kommunistiske og nasjonalsosialistiske arbeidere skulle gyve løs på hverandre når de hadde all interesse av å stå samlet mot den *virkelige* fienden – kapitalismen.[420] *”Vi kjemper mot hverandre uten å egentlig være fiender. Således blir våre krefter splittet, og vi når aldri målet. Kanskje fører det mest ekstreme behovet oss sammen.”*[421] Men dette forutsatte at kommunistene skulle bli nasjonalister, og det er liten tvil om at Goebbels var altfor naiv i sin tro på at det kunne oppstå en politisk samling mellom nasjonalsosialister og kommunister. De politiske forskjellene mellom den nasjonalsosialistiske venstrefløyen og revisjonistiske marxister var ikke uoverstigbar med hensyn til det sosiale spørsmålet, men den store bøygen lå i synet på rase. Goebbels visste selvsagt dette, men undervurderte nok marxistenes ideologitro dersom han kalkulerte at de ville omfavne et rasistisk program i bytte mot materielle innrømmelser – det vil si; hvis de i det hele tatt hadde tatt et slikt tilbud seriøst, med tanke på den politiske mistroen mellom marxistene og resten av det politiske spekteret.

Økonomisk distribusjon

Partiprogrammet gikk langt i å love sosiale reformer som utvilsomt ville bedre arbeidernes situasjon, som vist tidligere.[422] Likevel var appellen til arbeiderne avgrenset til lovnad om materielle goder, som kunne byttes mot en nasjonalistisk verdensanskuelse.

Goebbels var på dette punktet svært tro mot partiprogrammet, og bygget i praksis bare videre på de eksisterende punktene om sosiale reformer i programmet fra 1920.[423] Goebbels hadde tro

---

[419] Goebbels 1942:120-125. Lederartikkel i Angriff 23.9.1929. Goebbels siktet her først og fremst til Youngplanen, og skrev at den var *”[...] fortsettelsen på krigen med økonomiske midler”*.
[420] Goebbels 1978:78: *”Vi kjemper mot hverandre uten å egentlig være fiender. Således blir våre krefter splittet, og vi når aldri målet. Kanskje fører det mest ekstreme behovet oss sammen.”*
[421] Goebbels 1978:78.
[422] Der vises her til for eksempel pkt. 14 om profittdeling i store firmaer, pkt. 13 om nasjonalisering av korporasjoner (trusts), pkt.15 om alderspensjonsreformer, pkt. 20 om utdannelse for alle begavede barn, uavhengig av foreldrenes inntekt, og pkt. 20 om forbud mot barnearbeid.
[423] Se for eksempel pkt. 13 og pkt. 14 i partiprogrammet, sammenlignet med det forkastede forslaget til partiprogram fra 1925/26. Programmet finnes i Strasser, Goebbels, *et al.* 1978:85, og blir beskrevet nærmere i fotnoten under.

på at arbeidernes lojalitet kunne sikres gjennom å heve deres materielle situasjon, men i praksis uten å gi dem økte sivile rettigheter. I det forkastede forslaget til partiprogram som Goebbels var med på å utarbeide sammen med blant andre Gregor Strasser i 1925/26, skulle arbeiderne gjøres til medeiere i bedriftene de arbeidet i ved at de skulle motta ti prosent av bedriftens aksjer.[424]

I januar 1926 var han imidlertid i gang med å utarbeide et eget program, siden han var av den oppfatning at programmet fra året før ikke hadde vært radikalt nok på dette punktet.[425] Selv om dette programmet er gått tapt, kan en gjette seg til hovedtrekkene, siden Goebbels behandlet spørsmålet i andre sammenhenger. I skriftet *"Der Nazi-Sozi"* skrev han at alle naturressursene i prinsippet tilhørte folket som helhet, selv om de i realiteten ofte var i privat eie. Men forutsetningen for dette private eierskapet var at ressursene ble forvaltet på en måte som var i fellesskapets interesse. Dersom denne ikke ble gjort, kunne staten gå inn og konfiskere eiendommen.[426] *"Eiendom er kun hellig når den blir anskaffet og forvaltet på en hellig måte."*[427]

Det må altså legges vekt på at Goebbels aldri ville avskaffe privat eiendomsrett eller sette alle produksjonsmidler under statlig kontroll, selv om forslaget hans i praksis betød en viss innskrenkelse av den, og ikke minst for arbeidsgivernes del: de måtte finne seg i å gi fra seg deler av eiendommen til arbeiderne, slik at de ble medeiere i bedriftene.

En må anta at grunnen til dette synet var pragmatisk fra Goebbels` side, og delvis inspirert av Lenins agrare reformer: *"I Russland ga en bøndene privat eiendom på jord og grunn. I dag er han villig til å kjempe til siste blodsdråpe for denne russiske fedrejord."*[428] Goebbels beundret Lenin i måten han hadde klart å binde bøndene til nasjonen og gjøre dem til lojale støttespillere for regimet ved å gi dem eiendom. Og når de først hadde eiendom, ville de gjøre hva de kunne for å bevare *status quo*:[429] da hadde de plutselig noe å tape, og hadde lite å vinne på en linje som ikke var lojal overfor nasjon og stat. Med andre ord i borgernes sted, men innenfor andre rammer.

For å innlemme arbeiderne i den nasjonale organismen måtte de ut av deres *"trange materielle og sjelelige tilværelse"*, og heve deres materielle standard til en slik grad at den stod i

---

424 Strasser, Goebbels, *et. al.* 1978:85. Med hensyn til industripolitikk skulle alle foretak som ble startet på en gitt dag i fortiden eller senere gjøres om til aksjeselskaper. Disse skulle deles inn i to grupper – essensiell industri (nøkkelindustri, våpenindustri, banker, kjemisk og elektrisk industri) og ikke-essensiell industri (ferdigvareindustri, eksportindustri og annet). I alle aksjeselskapene knyttet til essensiell industri skulle 51% av aksjene eies av folket, mens ikke-essensiell industri skulle ha 49%. Forslaget ble forkastet av Hitler på Bambergkonferansen i 1926 til skuffelse for Goebbels, men ikke fordi han var uenig i innholdet. Hitler mente at det ikke var nødvendig med et nytt partiprogram på det tidspunktet. *Ibid.*

425 Heiber 1962:55,56. Goebbels` dagbok, 18.12.1925, og 23.12.1925; Höver 1992:136. Programmet er tapt.

426 Höver 1992:138.

427 Goebbels 1942:228. Lederartikkel i Angriff 14.11.1929.

428 Höver 1992:139.

429 Höver 1992:139.

et direkte forhold til deres arbeidsytelse og ansvar.[430] For å heve arbeiderens materielle status sier det seg selv at de best stilte i samfunnet måtte ha offervilje. Goebbels mente at borgerne manglet akkurat dette: *"For den tyske borgeren begynner bolsjevismen med kravet om personlig offer. For ham er alt som legger hånd på lommeboken hans bolsjevisme."*[431]

Ikke dermed sagt at Goebbels ville holde borgerskapet utenfor folkefellesskapet, for han hadde tross alt en visjon om et fremtidssamfunn hvor borger og proletar arbeidet sammen for å konsolidere nasjonen innvendig og utvendig. Men han skjønte samtidig at han måtte velge mellom dem og ikke kunne satse på et rent kompromissforslag.[432]

Maktfordeling

Det er to hovedmomenter på dette punktet hos Goebbels; for det første at en diktator skulle ha absolutt makt, og at det gamle aristokratiet skulle erstattes med et arbeideraristokrati.[433]

Det var ikke noe i punkt 24 i programmet, som var det eneste som tok opp statstanken, som tilsa at NSDAP ble *grunnlagt* med tanke på diktatur. En tok riktig nok til orde for sentralisering og sterkere føderal makt, men denne makten skulle ligge hos parlamentet på føderalt nivå, mens stenderforsamlinger skulle iverksette lovene i de forskjellige statene. Systemet som ble beskrevet var altså et parlamentaristisk og demokratisk system – for den tyske majoriteten. De mest totalitære sidene av nasjonalsosialismen må derfor ha utviklet seg senere, og Goebbels gjenspeiler denne utviklingen.

Statstanken var, på linje med det utenrikspolitiske, svært lite sentral hos Goebbels, dersom en måler dette ut fra hvor lite han skrev om dem. Innenrikspolitisk er det likevel ingen tvil om at han forsøkte å kombinere en ny modernisert variant av øvrighetsstaten, tilpasset det industrielle samfunnet, og limt sammen av sosiale reformer og interne og eksterne fiendebilder for å bygge politisk bro mellom høyre- og venstresiden.

Statstanken til Goebbels var både hierarkisk og totalitær, hvor staten hadde som viktigste rolle å ivareta de etnisk tyskes interesser. Han ønsket seg en hierarkisk inndeling i samfunnet, som til forskjell fra det førindustrielle samfunnet ikke var basert på arvelighet, men på innsats.[434] En hovedforskjell mellom samfunnet Goebbels ønsket seg og det førindustrielle samfunnet var at

[430] Goebbels 1942:229. Lederartikkel i Angriff 13.10.1929.
[431] Goebbels 1978:77.
[432] Han gjentok med andre ord ikke feilen til Naumann, som forsøkte å heve seg over klasseinteresser uten å ha en gruppe som maktbasis.
[433] Goebbels 1942:225. Lederartikkel i Angriff 23.7.1928.
[434] Goebbels 1942:225.

Goebbels ikke hadde noe imot at alle etnisk tyske i utgangspunktet hadde like *muligheter*, noe som i praksis var i direkte strid med aristokratiske idealer. Men han garanterte derimot ikke at de skulle ha likt *utkomme*.[435] Han ville med andre ord bytte ut én hierarkisk orden med en annen[436], gjennom å erstatte gamle aristokratiske og arvelige privilegier, som hadde sitt utspring i det førindustrielle samfunnet, med et nasjonalsosialistisk arbeideraristokrati som var basert på innsats for staten:

> *"Vi ønsker en sjiktinndeling i folket; høy og nedrig, over og under. Men aristokratiet i den kommende staten retter seg ikke etter eiendom eller engang penger, men ene og alene etter ytelse og kraft. Fortjeneste erverver man gjennom tjeneste. Arbeidet plasserer menneskene opp og ned."*[437]

Denne staten skulle dessuten være totalitær, hvor én mann skulle ta alle viktige politiske avgjørelser. I artikkelen *„Goldene Worte für einen Diktator und für solche, die es werden wollen"* fra Angriff i 1932 lot Goebbels det være liten tvil om at artikkelen både var myntet på Adolf Hitler, og at han selv ga full støtte til både førertanken og Adolf Hitler personlig som diktator.[438] I artikkelen argumenterte Goebbels for at et diktatur kunne være redningen når tidligere regjeringsformer viste seg mislykkede, men med forutsetning om at diktatoren var riktig mann på riktig sted, og at han hadde tillit i folket.[439] En rød tråd gjennom hele artikkelen var at diktatoren, selv om han var enerådende i utgangspunktet, også hadde et ansvar for å ha folket bak seg. Dette betydde ikke at diktatoren skulle se hvor den politiske vinden blåste til enhver tid og følge flertallet basert på dette: diktatoren skulle også ha muligheten til å ta kontroversielle standpunkt, men han hadde samtidig et ansvar om å handle i folkets beste interesse og å overbevise folket til å følge ham.[440]

---

[435] Goebbels 1942:225.
[436] Goebbels 1942:225.
[437] Goebbels 1942:225.
[438] Goebbels 1939:325. Lederartikkel i Angriff 1.9.1932.
[439] Goebbels 1939:325. Lederartikkel i Angriff 1.9.1932. *"Dersom mannen mangler er det håpløst; hvis idéen mangler er det umulig; og hvis følget mangler er diktaturet kun en dårlig spøk." Ibid.*
[440] Goebbels 1939:325. Lederartikkel i Angriff 1.9.1932. Det er liten tvil om at propagandamaskineriet skulle brukes til nettopp dette. Det har blitt poengtert at dette hvilte på premisset om at propagandisten i praksis kunne isolere seg fullstendig fra påvirkning fra folket han utsatte for propaganda, noe som neppe er helt korrekt. Det er også et paradoks at Goebbels, med bakgrunn i dette, lojalt fulgte Hitler helt til sistnevntes død den 30. april 1945. En kan nemlig sette spørsmålstegn ved om ordre om å ødelegge all infrastruktur, og å fortsette å utkjempe en krig som militært sett for lengst var tapt, var i folkets beste interesse. Etter denne logikken skulle da det moralske grunnlaget for diktaturet som system falle bort for Goebbels. Likevel hendte ikke dette – i stedet fant både Goebbels og Hitler moralsk rettferdiggjøring av situasjonen gjennom sosialdarwinismen: Siden det tyske folket hadde vist seg "for svakt" til å seire, hadde de heller ingen sympati med dem.

Rent kvantitativt viste programmet til NSDAP at arbeiderne var en hovedsatsningsgruppe, ettersom ti av tjuefem punkter omhandlet dem. NSDAP forsøkte på den måten å skape et masseparti med en sterk arbeiderprofil.

Arbeiderne hadde en minst like sentral rolle i Goebbels` *Angriff*. Arbeiderne så ut til å være en helt klar målgruppe for partiorganet, som Goebbels både identifiserte seg med og ville kjempe frem til en dominerende plass i det tyske samfunnet, på bekostning av borgerskapet. Fiendskapet mot borgerskapet finner en både hos Goebbels, og hos Hitler i *Mein Kampf*, men direkte referanser til borgerskapet mangler faktisk i partiprogrammet.

5.2.4 Ideologiske vs. taktiske faktorer

Goebbels var i den paradoksale situasjonen at han på den ene siden var sterkt imot marxistisk sosialisme og kommunisme - som tradisjonelt sett var svært sterke innen arbeiderbevegelsen i Tyskland - og at han på den andre siden var helt avhengig av støtte fra den samme gruppen. Arbeiderne måtte derfor vendes mot sin tradisjonelle ideologi, og integreres i den nasjonalsosialistiske bevegelsen. Det sier seg selv at dette var en ambisiøs oppgave – nemlig å overta sin politiske hovedmotstanders maktbastion, og forsøke å gjøre den til ryggraden i sin egen. Men i den grad det var vellykket, fjernet en også den viktigste kimen til motstand mot egen politikk. Nasjonalsosialistene forsøkte ikke å vinne over arbeiderne gjennom å ta parti i en tradisjonell høyre-venstrepolitikk. I stedet forsøkte de å heve seg over økonomiske særinteresser gjennom vektlegging av alternative verdier,[441] som både henviste klassekampen til en underordnet posisjon, og som hadde appell hos alle samfunnsgrupper.

Arbeiderspørsmålet var samtidig nøkkelen til politisk makt. Med andre ord: klarte de ikke å skaffe tilhengere fra arbeiderklassen, eller i det minste å nøytralisere dem, ville NSDAP neppe komme i regjeringsposisjon. Men i tillegg til det maktpolitiske er også det sosialpolitiske aspektet interessant: arbeiderne var i en meget sterk posisjon, siden de var vippesteinen mellom suksess eller fiasko for partiet; de ble lovet store innrømmelser mot at de støttet NSDAP, både sosialt, gjennom en heving av deres sosiale status, og dessuten ved at deres materielle situasjon skulle bedres.

Dette var det behov for: Weimarrepublikken ble fra begynnelsen av angrepet både fra høyre- og venstresiden, både av ideologiske faktorer, i desperasjon over dårlige levekår, og i skuffelse

[441] Se for eksempel: Goebbels 1942:225. Lederartikkel i Angriff 23.7.1928.

over hva de opplevde som mangel på resultater.[442] Store deler av den tyske befolkningen hadde nektet å akseptere Versaillestraktaten,[443] og hadde urealistiske forhåpninger om hva regjeringen kunne oppnå med små ressurser. Republikkens økonomiske handlingsrom var i stor grad bundet opp av krigserstatninger som følge av Versaillestraktaten, og som en direkte følge av krigsnederlaget.[444] For eksempel skulle Tyskland betale 20 milliarder gullmark i krigserstatninger til de allierte og USA innen mai 1921.[445] Når store grupper av folket i tillegg krevde en øyeblikkelig økning av levestandarden,[446] klarte ikke republikken å leve opp til forventningene.

5.3 Komparasjon med Naumanns *Demokratie und Kaisertum*

Sammenligning, eller komparasjon, er metodisk viktig i denne oppgaven for å finne avgjørende likheter og ulikheter mellom Naumann, Spengler og Goebbels i krysningen av nasjonalisme og sosialisme. På den måten kan en identifisere hvilke karakteristika som har vært ideologisk nødvendige for å kombinere nasjonalisme og sosialisme, og hvilke som ikke har vært det. Ved å bruke overenstemmelsesmetoden tar en utgangspunkt i enheter som er så like som mulig, for deretter å lete etter den avgjørende forskjellen, og ved forskjellsmetoden tar en utgangspunkt i enheter som er så forskjellige som mulig, men med én felles variabel, for å finne den avgjørende overenstemmelsen.[447] Her brukes det en kombinasjon av disse to metodene for å finne både avgjørende ideologiske likheter og forskjeller. I sammenligningene mellom Naumanns *Demokratie und Kaisertum* med Goebbels` *Angriff,* er det klart at både Naumann og Goebbels, i tillegg til Spengler, som skal behandles senere i kapittelet, skrev for målgrupper de ønsket å påvirke i størst mulig grad. Naumann og Goebbels var dessuten etablert i hver sine politiske og sosiale miljøer som de var avhengige av; og en kan ikke utelukke at disse miljøene kan ha utøvd et visst politisk press på dem i enkeltsaker hvor det kan ha vært et avvik fra den offisielle partilinjen. Dette gjelder imidlertid ikke for Spengler, som ikke tilhørte noe parti.

---

[442] Den nye republikken var i mange tilfeller uønsket blant den politiske høyresiden som hadde vært lojal mot Keiserriket – først og fremst middelklassen. Og deler av den politiske venstresiden mislikte republikken fordi den ikke hadde benyttet muligheten til å gjennomføre sosialistisk revolusjon etter marxistisk modell. Se for eksempel Feuchtwanger, E. J. 1996: *From Weimar to Hitler: The Rise and Fall of the First German Democracy*. In: Gilbert Pleuger: *Essays on German History 1862-1939*. Sempringham Publishing, Bedford, p. 33-41.
[443] Bessel 1993:254.
[444] Bessel 1993:255.
[445] Henig 1998:19.
[446] Bessel 1993:254.
[447] Kjelstadli 1999:266-268.

Alt i alt kan en likevel slå fast at likhetene og forskjellene presentert her er representative for både Naumann og Goebbels som personer, og i nesten like stor grad for *Nationalsoziale Verein* og *NSDAP* - før 1933.

5.3.1 Likheter

Både Naumann og Goebbels befant seg på den politiske venstresiden, men det var likevel visse ulikheter. Naumann befant seg politisk i en sentrum-venstre posisjon, mellom den konservative og den sosialistiske blokken, mens Goebbels i realiteten befant seg inne i den sosialistiske blokken, hvor han angrep revisjonistiske sosialdemokrater fra venstre, samtidig som han forsøkte å få i stand en politisk allianse med de revolusjonære marxistiske elementene. Så selv om begge kan plasseres på den politiske venstersiden, er det likevel ingen tvil om at Goebbels var langt mer radikal og lå mye lenger til venstre enn Naumann.

En kan selvsagt innvende at en slik plassering kan ha vært rent taktisk, siden den utnyttet den største sårbarheten i den politiske venstresiden, som var splittelsen mellom de revisjonistiske og de revolusjonære elementene i den marxistiske arbeiderbevegelsen. Etter min vurdering er det lite som tyder på at det var rent taktikkeri fra Goebbels side, for han så på de revolusjonære elementene blant arbeiderne som den nye herskende klassen i det nye Tyskland som skulle avløse borgerskapet, og identifiserte seg selv med dem, og var dessuten villig til kjempe frem store materielle innrømmelser for dem på toppen av dette. I lys av dette var det også logisk at han angrep revisjonistene fra venstre.

Begge to så også en sterk stat som en forutsetning for å kombinere nasjonalisme og sosialisme. Den sterke staten skulle være basert på fedrelandskjærlighet, og skulle på den ene siden være limet som skulle holde nasjonen samlet, og på den andre siden være en overordnet beskytter for tyskernes interesser og et vern mot markedskreftene. Dette var kun mulig gjennom en sterk stat som også viste utenrikspolitisk selvhevdelse. Her må vi også ta i betraktning at de utenrikspolitiske forholdene hadde forandret seg kraftig: Da Naumann skrev *Demokratie und Kaisertum* var det først og fremst med tanke på militær opprustning for å sikre landets grenser for angrep utenfra og å opprette en krigsflåte som var i stand til å sikre Tysklands handelsinteresser i utlandet. I mellomkrigstidens Tyskland var situasjonen en helt annen, så selv om staten skulle ha de samme oppgavene når det gjaldt å kombinere nasjonalisme og sosialisme, var Goebbels` statstanke paradoksalt nok både mer totalitær og mer defensiv enn Naumanns, fordi en bokstavelig talt så seg ”omringet av fiender”.

Den sterke staten skulle også ha en rolle som megler mellom de forskjellige sidene i arbeidslivet, og de tok til orde for en korporatisme på det økonomiske området, hvor arbeidsgivere og arbeidere i hovedsak hadde samme interesser, men hvor det i Goebbels` tilfelle skulle følge skillelinjene etter det tyske *Volksgemeinschaft* med de etniske innskrenkingene dette innebar; hos Naumann skulle det omfatte alle borgere, uavhengig av religion og etnisitet.

Naumanns og Goebbels kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme var begge kontrarevolusjonære i den forstand at de motsatte seg en ukontrollert politisk revolusjon fra venstresiden. Naumann holdt en slik revolusjon for umulig, med tanke på de teknologiske fremskrittene og sentraliseringen av makten som hadde gjort staten langt mer effektiv til å slå ned revolusjoner. Arbeiderne måtte i så fall finne seg i å oppnå goder gjennom forhandlinger. Goebbels var derimot mer radikal. Han ville ikke ødelegge den politiske orden, og siktet (i likhet med Naumann) aldri mot noe klasseløst samfunn, men han ville derimot ha en politisk kontrollert "revolusjon", der arbeiderne skulle erstatte borgerskapet som den politisk viktigste gruppen.

De var altså begge to svært fremtidsrettede, i den forstand at begge identifiserte seg med sosialgruppene som var vokst frem som et resultat av den industrielle revolusjonen, og ikke de førindustrielle elitene.

5.3.2 Forskjeller

De desidert største forskjellene mellom Naumann og Goebbels finner vi ikke uventet innenfor rasespørsmål. Det må her særlig vektlegges at spørsmålet om rase ikke bare var ett av flere sentrale områder i Goebbels` verdensanskuelse, men i praksis det spørsmålet alt annet ble målt ut fra. Forskjellene på dette punktet er derfor så grunnleggende at de også får ringvirkninger på de fleste andre punktene.

Mens Goebbels både var en antisemitt, rasist og sosialdarwinist, manglet alt dette hos Naumann. Selv om Naumann i sin ungdom befant seg i en krets hvor antisemittisme var svært utbredt, og selv om hans viktigste politiske mentor var antisemitt, avviste han antisemittismen som ufruktbar i *Demokratie und Kaisertum*.[448] Det finnes heller ingen referanser i nevnte bok eller i det biografiske materialet som er brukt til denne oppgaven som tyder på beslektede rasistiske uttalelser. Naumanns tilknytning til den liberale bevegelsen og en nasjonalisme som bygget på et borgerlig, og ikke etnisk, syn på staten, ser ut til å ha immunisert mot dette.

[448] Naumann 1905:106: "*Es gibt keine bequemere, aber auch keine unfruchtbarere politische Grundformel als den Antisemitismus.*"

Goebbels` antiliberale holdninger står derfor også i skarp kontrast til Naumanns, og særlig ettersom Goebbels koblet den liberalistiske ideologien til økonomisk liberalisme, og dermed også kapitalisme og "jøder". Antisemittismen var derfor også et universalmiddel som kunne brukes mot liberal ideologi, noe som også kan være en del av forklaringen på hvorfor Naumann avviste den.

En annen stor forskjell er synet på aristokratiet. Naumann så generelt sett på aristokratiet, og da særlig det agrare aristokratiet, som en trussel mot demokratiseringen av Tyskland. Det måtte derfor settes i sjakk for at økt demokratisering kunne finne sted, og for å nå dette målet foreslo Naumann flere tiltak som ville skade det agrare aristokratiet både økonomisk og politisk. En hierarkisk samfunnsorden var etter dette synet et hinder på vei mot modernitet og demokratisering. Goebbels, som sosialdarwinist, hadde ikke bare et sosialdarwinistisk syn mellom nasjoner, men i høyeste grad også innenrikspolitisk. Og et viktig premiss for sosialdarwinismen var at den sterkeste gruppen i det tyske *Volksgemeinschaft* skulle innta en lederrolle. Goebbels identifiserte arbeiderne som den gruppen som skulle ta over. Det "sosialistiske mennesket" skulle avløse "det liberalistiske mennesket", og verdiene "penger, eiendom og herkomst" skulle erstattes av de sosialistiske "ytelse, arbeid og blod".[449] "*Der Zutritt zur Führung heißt Leistung, und Leistung hinwiederum ist der beste wertmesser für Rasse. […] Erfüllte Pflichten geben größere Rechte, nicht umgekehrt.*"[450]

En annen avgjørende forskjell var synet på demokrati. Naumann var, og er i ettertid av mange best husket for sitt arbeid for utvidet demokrati i det tyske samfunnet. Demokratiseringen var for Naumann en viktig forutsetning for at høyre- og venstresiden skulle kunne samarbeide, slik at en kunne skape en kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme. Naumann delte altså ikke synet om at store befolkningsgrupper kunne kjøpes til å akseptere et udemokratisk system, men anså demokratisering som et nødvendig skritt for å modernisere Tyskland. Goebbels støttet til sammenligning kun demokratiet i teorien, men var i praksis en varm tilhenger av et totalitært diktatur, og står også på dette punktet i total uoverensstemmelse med Naumann.

---

[449] Höver 1992:167.
[450] Höver 1992:167. Sitert fra *Der Neue Typ*, in: NS-Jahrbuch 1927, S. 128-132.

5.4 Komparasjon med Spenglers *Preußentum und Sozialismus*

5.4.1 Likheter

Spengler var i likhet med Goebbels antisemitt,[451] men det må poengteres at dette ikke var noen biologisk antisemittisme, men antisemittiske klisjeer som ikke var uvanlige i borgerlige kretser.

Disse gikk mest på en kobling til liberalisme og andre ideologier som etter Spenglers mening kjennetegnet vestlig *Zivilization*, i motsetning til tysk *Kultur*. Antisemittismen hos Spengler var dessuten langt mindre sentral enn hos Goebbels, og manglet faktisk helt i *Preußentum und Sozialismus*: Antisemittismen som bindeledd mellom nasjonalisme og sosialisme var derfor ikke utviklet hos Spengler. De kildene en har til Spenglers antisemittisme finnes imidlertid i både private brev og i hans mest kjente verk, *Untergang des Abendlandes*. Innenfor denne grenen av antisemittismen var faktisk Spengler en av dem Goebbels både leste og beundret for å ha gått til roten av temaet, og som utvilsomt kom til å *"[…] skape en åndelig klargjøring av det jødiske problemet*".[452] Den biologisk-rasistiske varianten av antisemittismen mangler imidlertid hos Spengler, men var imidlertid ganske tydelig i materialet fra Goebbels` *Angriff*, spesielt gjennom stereotype karikaturer av jøder.

Både Spengler og Goebbels favoriserte en sterk stat og sentralisering av makten for å kombinere det nasjonale med det sosiale. I Spenglers tilfelle hadde den sterke staten den viktigste rollen i kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme, i den forstand at den skulle utgjøre en beskyttende overbygning som i praksis skulle fjerne grunnlaget for klassekonflikter. Den sterke staten ville verne borgerne mot uhemmet markedsliberalisme, og dessuten hindre at det oppstod en sammenheng mellom penger og politisk makt – det vil si, faren for at politisk innflytelse skulle øke i takt med den enkeltes inntekt og formue. I stedet skulle den enkeltes innflytelse sikres gjennom tjeneste til staten. Spengler ser ikke ut til å ha blitt nevneverdig forstyrret av de totalitære konsekvensene et slikt forslag nødvendigvis ville medføre; for staten ville i praksis blitt totalt enerådende med hensyn til hva slags handlinger den ønsket å belønne, og hva slags handlinger som skulle møtes med likegyldighet eller straff. Prisen en måtte betale for å hindre klassekamp og samle nasjonen innenrikspolitisk var i praksis en totalitær stat, selv om Spengler i stedet for en diktator ønsket seg en monark.

---

[451] I følge Ernst Nolte hadde alle de store ideologiene i det 19. århundre hver sin variant av antisemittisme. De liberale anklaget dem tradisjonelt for å være intolerante, antihistorisk rigide og for å danne en nasjon i nasjonen. For sosialistene representerte jødene som oftest kapitalismen, og de konservative mislikte deres angivelige revolusjonstrang. Hitlers biologiske antisemittisme kombinerte alle disse retningene ved at den hvilte på rase, men trakk inn alle argumentene fra både de liberale, sosialstene og de konservative. Se Jäckel 1981:49.

[452] Reuth 1990:58. Sitert fra Josef Goebbels: *Ausschnitte aus der deutschen Literatur der Gegenwart*, 30.10.1922.

Spengler lå helt på linje med Goebbels i spørsmålet om demokrati. Han så ikke noen sammenheng mellom innføring av demokrati på den ene siden og kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme på den andre. De politiske målene kunne gjennomføres uten å gi bredere lag av folket økt politisk innflytelse. Selv med forskjellene i ønsket statsform, som nevnt over, var begge tilhengere av et meritokrati, hvor den politiske innflytelsen ikke var avhengig av alder og statsborgerskap, men av den enkeltes meritter – i praksis i hvor stor grad en handlet i tråd med ønskene til makthaverne.

Begge to var dessuten elitistiske, men hadde en forkjærlighet for forskjellige eliter. Det er liten tvil om at militæraristokratiet, som de viktigste bærerne av statens verdier, skulle ha en helt spesiell plass i Spenglers idylliserte prøysserstat, og at de ville få uforholdsmessig stor makt. Goebbels ønsket derimot at de beste arbeiderne skulle få en like dominerende rolle, og hadde derfor en modell med større grad av sosial mobilitet.

5.4.2 Forskjeller

Et par av de mest iøynefallende forskjellene mellom Spengler og Goebbels fantes innenfor feltene sosialdarwinisme og rasisme. I *Preußentum und Sozialismus* kan en riktig nok finne eksempler på uttalelser som kan tolkes rasistiske dersom de ble framlagt i biologisk-rasistisk forstand; men Spenglers rasebegrep hadde ikke noe å gjøre med den biologiske rasismen, og var mer beslektet med den ideologisk-kulturelle åndstypen – som Spengler anså som karakteristisk for en folkegruppe.[453] Det var altså ikke snakk om rase i ren biologisk forstand, og Spengler hadde her et rasebegrep som var nært beslektet med Goethes. Dette rasebegrepet var noe av det Spengler fikk hardest kritikk for av nasjonalsosialistene, og han stod derfor i total motsetning til Goebbels i dette spørsmålet.[454] Det er umulig å tenke seg Goebbels kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme uten rasisme, men Spengler manglet altså både rasismen og sosialdarwinismen i *Preußentum und Sozialismus*, noe som forteller oss at de ikke var konseptuelt nødvendige for å kombinere nasjonalisme og sosialisme.

Et annet punkt der de to stod i sterk uenighet med hverandre, var i synet på økonomiske innrømmelser. Spengler var ikke villig til – eller fant det ikke nødvendig - å foreta noen økonomiske endringer for å skape en kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme på et realpolitisk plan. Spengler forsøkte å løse de ideologiske utfordringene som hadde oppstått som

---

[453] Se for eksempel Koktanek 1965:238-239,304.

[454] For rasisme utenom den mer vanlige antisemittismen i Angriff, se lederartikkelen "*Der Neger als Kollege*" fra 2. 2.1931. Sitert fra Höver 1992:165.

en følge av den industrielle revolusjonen ved å skru tiden tilbake til en idealtilstand før den industrielle revolusjonen hadde slått igjennom, til tross for at denne tilstanden var i langt større utakt med det moderne industrisamfunnet. Han trodde – noe naivt – at industriarbeiderne ville finne seg i å leve i en øvrighetsstat med begrensede demokratiske rettigheter og med små muligheter til å forbedre sin materielle situasjon. Goebbels` modell ville i praksis gi industriarbeiderne store økonomiske innrømmelser, men mot å akseptere en udemokratisk statsform.

Ettersom begge lanserte en kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme, skulle en tro at både Spengler og Goebbels var å finne ikke langt fra det politiske sentrum. Men dette var ikke tilfelle. Statstanken med monarkiet i sentrum, den økonomiske politikken og støtten til de førindustrielle elitene forteller oss at Spengler lå langt til høyre i det politiske spektrumet, mens Goebbels som kjent lå et sted mellom sosialdemokratene og kommunistene.

I det økonomiske livet gjenspeilet holdningene denne skalaen: Hovedforskjellen mellom Spengler og Goebbels lå i synet på de nye samfunnsklassene som hadde vokst frem som en følge av den industrielle revolusjonen; med Spengler som identifiserte seg med den førindustrielle økonomien, og så på den moderne økonomien som et tegn på tom materialisme og et symptom på kulturelt forfall, mens Goebbels identifiserte seg med de nye samfunnsklassene, men samtidig uten å ekskludere håndverkere og arbeidere i tradisjonelle yrker.

6. Konklusjon

De politiske modellene som er presentert her var nasjonalistiske forsøk på å vinne over arbeiderne til nasjonalistisk side, bort fra marxistisk sosialisme. Selv om de to ideologiene var svært ulike på mange måter, som i synet på nasjonen og i økonomiske spørsmål, hadde de også visse fellestrekk, som betoning av et ekskluderende brorskap – dog med ulikt innhold og fiendebilde. Sjansen de hadde for å lykkes var i utgangspunktet ikke lik på grunn av at de ideologiske forutsetningene for å lykkes med å kombinere nasjonalisme og ”tysk” sosialisme endret seg kraftig like før, under og like etter første verdenskrig, hvor trusselen om krig, krigen selv og konsekvensene av krigen bidro til å sette klassemotsetninger i andre rekke - fra *Geist von 1914*, til *Burgfrieden* og til drømmen om det idylliserte *Volksgemeinschaft.* Før dette var avstanden og mistroen mellom høyre- og venstresiden såpass stor at det i praksis var urealistisk å samle dem politisk.

Bakgrunnen for dette var at både Naumann, Spengler og Goebbels var avhengige av arbeidernes støtte for å sikre seg fremtidig gjennomslag for sin politikk. Imidlertid lå ikke forholdene til rette for politiske suksesser for en kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme før Weimarrepublikken. Denne politiske modellen fikk nå økt støtte både på grunn av den nye utenrikspolitiske situasjonen hvor Tyskland var langt mer isolert, fordi aksepten for kollektivistiske løsninger fra første verdenskrig var sterkere og de dårlige levekårene som gjorde at bredere lag av folket av desperasjon og nødvendighet søkte mot radikale, og som oftest kollektivistiske politiske løsninger.

Som tidligere vist er det for enkelt å koble Naumanns kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme direkte opp mot eldre tradisjon fra den kristensosiale bevegelsen, selv om også denne inneholdt elementer som ønsket å heve industriarbeidernes levekår. Naumann var imidlertid utsatt for innflytelse fra flere hold, og da kanskje først og fremst fra Adolf Stöcker, Rudolf Sohm, Max Weber og den *Nationalsoziale Verein*. Fra Adolf Stöcker kom ønsket om å spre kristendom og patriotisme til industriarbeiderne, fra Rudolf Sohm kom ønsket om å operere med et skille mellom religion og politikk, og fra Max Weber kom ønsket om en tett sammenheng mellom økonomisk styrke og en bred nasjonalisme, der industriarbeiderne var ”oppdratt” til å opptre politisk ansvarlig og fikk stadig større makt, på bekostning av aristokratiet. Som politisk konsept tyder ikke mine funn på at den nasjonalsosiale ideologien som ble beskrevet i *Demokratie und Kaisertum* ble noen suksess, verken med hensyn til mottakelsen i pressen eller i

rene sagstall. Og den *Nationalsosiale Verein*, som var basert på dette programmet, fikk heller ingen suksess i Riksdagsvalget med sine 27.000 stemmer og 0,3 prosent av stemmene.[455] Etter det materialet jeg har funnet, må dette tilskrives mangel på politisk erfaring, taktiske feilgrep, og ikke minst den sterke politiske polariseringen mellom høyre- og venstresiden som eksisterte rundt århundreskiftet, og som gjorde at han ble angrepet politisk fra begge sider.

Hos Oswald Spengler var det langt vanskeligere å peke ut forgjengere. Han levde hele tiden relativt tilbaketrukket, leste stort sett klassiske bøker og hørte i realiteten aldri til noe aktivt politisk miljø. Han hadde forfattere som Goethe og Nietzsche som forbilder, og kombinerte til forskjell fra sistnevnte statskonform nasjonalisme med kulturkritisk og kultursyklisk tankegang. Sistnevnte kan også tilbakeskrives til blant andre Machiavelli og Vico, som Spengler må ha kjent til. Men den endelige opphavsanalysen for *Preußentum und Sozialismus* hviler likevel på en viss usikkerhet med hensyn til hvilke forfattere som hadde størst innflytelse på ham. Det er uansett klart at revolusjonen i 1918 og den påfølgende sovjetrepublikken, som Spengler erfarte, var den utløsende årsaken for at han skrev boken.

Boken hvilte i sterk grad på kultursyklusteori, hvor han benyttet seg av pseudobiologiske metaforer og antianglikansk tradisjon for å avvise ”engelsk” liberalisme, kapitalisme og marxisme som uttrykk for en forvillet og dekadent kultur. Det eneste som kunne hindre importen av disse ideologiske uttrykkene var ”prøyssisk” sosialisme, hvor den enkeltes vilje var ”oppløst” i fellesviljen under en sterk stat.

Mine funn tyder ikke på at *Preußentum und Sozialismus* ble noen stor suksess i annet enn salgstall. Året den kom ut for første gang var i 1919, og Spengler var allerede da en kjent forfatter med første bind av *Untergang des Abendlandes*, som ble publisert året før. Mottakelsen av boken i pressen var høyst blandet, og venstresiden var med svært få unntak negative til boken. Den politiske effekten boken hadde kan derfor ikke ha vært spesielt stor, muligens med unntak av enkelte konservative kretser.

Goebbels ble valgt som representant for nasjonalsosialistene fordi sosialismen i nasjonalsosialismen hadde en langt mer fremtredende plass enn hos for eksempel Hitler, som ellers ville ha vært et naturlig valg å studere. Materialet i *Der Angriff* som er brukt i denne oppgaven bekrefter ikke noe sterkt ideologisk motsetningforhold mellom Hitler og Goebbels med hensyn til verken nasjonalismen eller sosialismen i nasjonalsosialismen. Goebbels var ingen nasjonalsinnet sosialist, men en nasjonalsosialist som så på alle politiske spørsmål gjennom et rasistisk prisme – akkurat som Hitler. Den overordnede politiske målsetningen var det nevnte

[455] Hübinger 2000:171.

Volksgemeinschaft, som i nasjonalsosialistenes verden var ensbetydende med et rasefellesskap hvor den rasistiske lojaliteten overfor hverandre, og diktatorens nasjonale nøytralitet, skulle overskygge alle interne stridigheter mellom tyskerne. Jeg vil dessuten hevde at det var et uklart skille mellom *Volksgemeinschaft* og sosialismen i nasjonalsosialismen, siden sosialismen ikke hadde noen annen selvstendig funksjon enn å skape eller opprettholde førstnevnte. Og ettersom *Volksgemeinschaft* samtidig var målet for nasjonalismen, var det dermed også et uklart skille mellom nasjonalismen og sosialismen i nasjonalsosialismen, der nasjonalismen var et redskap for å nå målet om et *Volksgemeinschaft*.

Selv om en aldri helt kan utelukke at Naumann og Spengler ufrivillig kan ha påvirket utviklingen av nasjonalsosialismen på ubetydelig vis, er det mer sannsynlig at nasjonalsosialismen i langt sterkere grad hvilte på eldre tradisjoner fra Keiserriket. Dette kan ikke besvares ut fra en tabell alene, uten å ha behandlet temaet inngående. Dette er heller ikke blitt gjort fordi det faller utenfor oppgavens problemstilling, men det kunne ha vært en idé for videre forskning å studere de ideologiske likhetene mellom de rasistiske og imperialistiske *Agitationsverbände* eller de ideologiske likhetene med antisemittiske kristensosialister som for eksempel Karl Lueger i Østerrike. Kanskje mer interessant ville det være å forske på hvorfor nasjonalsosialistene like etter første verdenskrig lykkes bedre enn noen andre med å fylle begrepet *Volksgemeinschaft* med sitt eget innhold. Med dette la de ned en svært sentral hjørnestein for nasjonalsosialismen. Konseptet om et kollektivistisk *Volksgemeinschaft* er som nevnt i de fleste tilfeller vanskelig å skille fra den reelle sosialismen i nasjonalsosialismen, så uten å ”eie” innholdet til *Volksgemeinschaft* ville det vært vanskeligere å spre det politiske budskapet til andre grupper, og dermed få makten.

Likhetene og forskjellene mellom Naumann, Spengler og Goebbels kan oppsummeres i følgende tabell:

	Etiske idealer	Økonomisk distribusjon	Maktfordeling
Naumann	Sterk nasjonalistisk stat Antimarxisme. Sosiale reformer. Tjeneste til staten. Demokrati.	Fordeling etter økonomis bidrag og behov. Korporatisme.	Keisermakt. Bredt nasjonalistisk flertallsdemokrati.
Spengler	Sterk nasjonalistisk stat Antimarxisme. *Volksgemeinschaft*. Prøyssisk sosialisme. Tjeneste til staten. *Kultur*.	Ingen forandring i eiendomsfordelingen. Sosialisme et instinkt.	Monark og stenderforsamling. Mak gjennom tjeneste til staten.
Goebbels	Sterk nasjonalistisk stat Antimarxisme. Tjeneste til staten. *Volksgemeinschaft.* Rasemessig renhet. Antisemittisme.[456]	Fordeling etter arbeid og tjeneste til staten. Korporatisme.	Diktatoren representere og tjener folket og har totalitær makt. Arbeideraristokrati.

Tabellen viser en sammenfatting av de ideologiske hovedmomentene, i form av etiske idealer, økonomisk distribusjon og maktfordeling – eller enklere skrevet, hvem som skulle ha makten. Selve kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme har etter denne tabellen, og innenfor oppgavens avgrensning flere hovedtendenser: Mine funn viser at den konsekvent var basert på ønsket om en sterk stat i form av en vital nasjonalisme, som konsekvent avviste konseptet om klassekamp og marxistisk revolusjon for å endre eiendomsforholdene. Synet på nasjonen som en korporativ enhet, med eksklusjon av og antisemittisme mot den jødiske minoriteten som biprodukt, var dominerende. Denne antisemittismen var ikke nødvendigvis basert på rasisme, jf. Spengler. Det var dessuten en tendens til at kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme var antiliberal, antidemokratisk og elitistisk.[457] På disse punktene var kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme svært nært beslektet med konservativ tradisjon fra Keiserriket, og hadde få eller ingen likhetstrekk med liberal eller marxistisk tradisjon.

Alle tre betonte sterkt at en nasjonalisme med massebasis var essensielt, selv om variantene hadde ideologiske undertoner som var sterkt motstridende og hentet fra ulike tradisjoner.

[456] Ettersom Goebbels trodde at jødene brukte kapitalisme og marxisme for å skaffe seg verdensherredømme, ble antisemittismen samtidig også en kamp mot kapitalisme og marxisme.
[457] Naumann var her det eneste unntaket.

Naumanns nasjonalisme var basert på demokrati og politisk liberalisering, mens Spenglers variant var borgerlig, konservativ, illiberal og autoritær, og Goebbels variant var i praksis basert på rase. Det er derfor ikke sannsynlig at Naumann eller Spengler har vært inspiratorer på Goebbels eller andre nasjonalsosialister på dette punktet.

Med hensyn til økonomisk distribusjon har jeg funnet at det ikke ser ut til å være noen likhetstrekk mellom Naumann, Spengler og Goebbels. Naumann representerte i praksis en blandingsøkonomi basert på korporatistiske prinsipper hvor det skulle foregå en viss politisk styrt utjevning av samfunnets ressurser mot arbeiderne, men uten å rokke ved eiendomsforholdene. Spengler ville derimot ikke gjøre noe som helst med distribusjonen av velstand siden sosialismen i hans øyne var et instinkt som ikke hadde noe med penger å gjøre. Goebbels representerte i likhet med Naumann en blandingsøkonomi basert på korporative prinsipper, og var villig til å jevne ut samfunnets ressurser. Denne var imidlertid basert på bidrag til staten, og ikke nødvendigvis etter rent økonomiske kriterier. Med sitt ønske om ressursfordeling i favør av arbeiderne representerte Goebbels tankegods som ikke var allment akseptert blant høyresiden i partiet.

Med hensyn til maktaspektet så de for seg tre vidt forskjellige modeller. Naumann var tilhenger av en keisermakt, basert på et bredt nasjonalistisk flertallsdemokrati og korporatisme. Spengler var tilhenger av et monarki og en korporativ stenderforsamling, og en viktig rolle for aristokratiet. Goebbels ønsket derimot en diktator som kunne "føre" folket fremover uten å være bundet av flertallsavgjørelser, fungere som uavhengig korporativ megler i økonomiske spørsmål, og hvor et nytt arbeideraristokrati hadde fått en dominerende plass i samfunnet gjennom tjeneste til staten. Det er på dette punktet store forskjeller mellom Naumann og Goebbels, og en kollisjon mellom et i utgangspunktet demokratisk system og et autoritært system hvor aristokratiet skulle ha en dominerende rolle. Selv om det også er få likheter mellom Spengler og Goebbels med hensyn til hvem som skulle ha makten, representerte begge et topptungt og autoritært politisk system, på tross av sine forskjeller ellers.

Mine funn viser også at strategien på andre områder var så lite sammenhengende, og på mange områder, så sterkt avvikende, at det er vanskelig å trekke ut noen generell regel. Goebbels var for eksempel den eneste av de ovenfornevnte enkeltpersonene hvor rasisme var en fremtredende del av ideologien. I spørsmålet om tilnærmingen til den nye industrien og deres sosialgrupper var strategien like usammenhengende og usystematisk. Goebbels og Naumann la seg langt ut på venstresiden, nært arbeiderne, begge var modernister og begge ønsket konkrete sosiale reformer for arbeiderne. Spenglers syn var totalt antagonistisk til dette, og var dermed

fullstendig i overensstemmelse med konservativ tradisjon på disse punktene, hvor han arbeidet for å bevare privilegiene til de førindustrielle elitene.

Det er mulig at Naumann kan ha bidratt til å gjøre kombinasjonen av nasjonalisme og sosialisme kjent, slik at den på grunn av repetisjon av et kjent konsept kan ha økt sjansen for oppslutning blant nasjonalsosialistene. Men denne påvirkningen har uansett vært langt mindre viktig enn de ideologiske og aktuelle effektene av første verdenskrig. Spengler lyktes ikke i å overføre sin kombinasjon av nasjonalisme og sosialisme til nasjonalsosialistene, men lyktes derimot i å angripe Weimarrepublikken publisistisk. Boken var imidlertid neppe medvirkende til at republikken mislyktes eller en direkte årsak til NSDAPs vekst. Fraværet av direkte ideologiske bånd gjør at en kausalsammenheng mellom Naumanns *Demokratie und Kaisertum*, Spenglers *Preußentum und Sozialismus* og nasjonalsosialismen, representert ved Goebbels, ser ut til å mangle. De kan derfor etter min vurdering ikke kalles stefedre for nasjonalsosialismen.

Kilder og litteratur

Upubliserte kilder

Kopi av dr. Heinrich Becks tale i Spenglers begravelse. Bayerische Staatsbibliothek, Ana 533/71.

Takkekort fra Benito Mussolini. Bayerische Staatsbibliothek, Ana 533/110.

Publiserte kilder

Aviser og tidsskrifter

Aaschener Allegmeine Zeitung, 30. august 1919

Berliner Tageblatt, 25. august 1919

Demokratische Partei-Korrespondenz, 25. august 1919

Der Ring. Konservative Wochenschrift, 25.12.1931

Der Tag, 10. september 1919

Deutsche Adelsblatt 1. juli 1924

Die Hilfe, 19. mai, 1895.

Die Hilfe 3. mai 1903

Literarische Rundschau, 10.09.1933

Magdeburgische Zeitung 30. august 1919

Münchner Augsburger Abendzeitung, 28. desember 1919.

Münchener Neueste Nachrichten, 20.12.1932

Plutus, 27. august 1919

Süddeutsche Zeitung, Stuttgart, 26. august 1919.

Tägliche Rundschau, 8. januar 1920.

Völkischer Beobachter 31. august 1933

Bøker

Chamberlain, Houston S. 1912: *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts.* Verlagsanstalt F. Buckmann: München

Goebbels, Josef. 1978: *Mr. Pioneer.* In: Lane, B. M. and Rupp, L. J. (eds.): *Nazi Ideology Before 1933: A Documentation*. University of Texas Press: Austin, p. 79-81.

Goebbels, Josef. 1939: *Wetterleuchten. Aufsätze aus der Kampfzeit (2. Band "Der Angriff").* Zentralverlag der NSDAP: München.

Goebbels, Josef. 1942: *Der Angriff. Aufsätze aus der Kampfzeit*. Zentralverlag der NSDAP: München.

Harris, Jose. 2001 (ed.): *Ferdinand Tönnies: Community and Civil Society*. Cambridge University Press: Cambridge.

Hitler, Adolf. 1999: *Mein Kampf.* Houghton Mifflin Company: Boston – New York.

Koktanek, Anton Mirko (Hrsg.) *et.al*. 1963: *Oswald Spengler. Briefe 1913-1936.* Beck: München.

Marr, Wilhelm. 1879: *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet*. Rudolph Constenoble: Bern.

Naumann, Friedrich. 1905: *Demokratie und Kaisertum. Ein Handbuch für innere Politik*. Vierte Auflage. Buchverlag der „Hilfe": Berlin-Schöneberg.

Naumann, Friedrich. 1916: *Mitteleuropa*. Georg Reimer Verlag: Berlin.

Nietzsche, Friedrich. 2000: *Beyond Good and Evil*. In: Walter Kaufmann (ed.): *Basic Writings of Nietzsche*, Modern Library: New York.

Rosenberg, Alfred. 1934: *Der Mythus des XX Jahrhunderts*. Hoheneichen Verlag: München.

Sombart, Werner. 1915: *Händler und Helden*. Verlag von Duncker & Humblot: München – Leipzig.

Spengler, Oswald. 1921: *Preußentum und Sozialismus*. C. H. Beck: München.

Spengler, Oswald. 1934: *The Hour of Decision*. *Part one: Germany and World-Historical Evolution*: New York.

Koktanek, Anton Mirko (Hrsg.) *et.al*. 1965: *Oswald Spengler: Urfragen. Fragmente aud dem Nachlass*. Verlag C. H. Beck: München.

Strasser, G., Goebbels J., *et al*. 1978: *Draft of a Comprehensive Program of National Socialism.* In: Lane, B. M. and Rupp, L. J. (eds.) *Nazi Ideology Before 1933: A Documentation*. University of Texas Press: Austin, p. 82-87.

Litteratur

Berghahn, Volker Rolf. 1994: *Imperial Germany, 1871-1914. Economy, Society, Culture and Politics*. Berghahn Books: Providence – Oxford.

Bessel, Richard. 1993: *Germany after the First World War*. Clarendon Press: Oxford.

Bruendel, Steffen. 2004: *Die Geburt der „Volksgemeinschaft“ aus dem „Geist von 1914“. Entstehung und Wandel eines „sozialistischen“ Gesellschaftsentwurfs*. In: Historisches Forum Bd. 3: *Wirkungen und Wahrnehmungen des Ersten Weltkrieges*. Clio-online und Humboldt-Universität zu Berlin, s. 29-60.

Chickering, Roger. 1998: *Imperial Germany and the Great War*. Cambridge University Press: Cambridge.

Eley, Geoff. 1994: *Reshaping the German Right. Radical Nationalism and Political Change after Bismarck.* Manchester University Press: Manchester.

Engel, Ingrid. 1972: *Gottesverständnis und sozialpolitisches Handeln. Eine Untersuchung zu Friedrich Naumann.* Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen.

Evans, Richard J. 1990: *Proletarians and politics: socialism, protest and the working class in Germany before the First World War*. St. Martin`s Press: New York.

Felken, Detlef. 1988: *Oswald Spengler : konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur*. Beck: München.

Fischer, Klaus. 1989: *Oswald Spengler and the Decline of the West*. Peter Lang Publishing: New York.

Frölich, Jürgen. 2000: *Friedrich Naumanns Mitteleuropa*. In: Rüdiger von Bruch (Hrsg.): *Friedrich Naumann in seiner Zeit*: Berlin – New York, s. 245-268.

Geulen, Christian. 2004: *Wahlverwandte. Rassendiskurs und Nationalismus im späten 19. Jahrhundert*. Hamburger Edition: Hamburg.

Happ, Wilhelm. 1968: *Das Staatsdenken Friedrich Naumanns*. H. Bouvier u. co.: Bonn.

Hausmann, Manfred. 1974: *Im Spiegel der Erinnerung*. Neukirchener Verlag: Neukirchen – Vluyn.

Henig, Ruth. 1998: *The Weimar Republic, 1919-1933*. Routeledge: London – New York.

Hübinger, Gangolf. 2000: *Maschine und Persönlichkeit. Friedrich Naumann als Kritiker des Wilhelminismus*. In: Rüdiger vom Bruch (Hrsg.): *Friedrich Naumann in seiner Zeit*: Berlin – New York, s. 167-188.

Hovdkinn, Øystein. 1975: *Joseph Goebbels og sosialismen i nasjonalsosialismen 1925-30.* Upublisert hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

Hughes, H. Stuart. 1992: *Oswald Spengler*. Transaction: New Jersey.

Höver, Ulrich. 1992: *Joseph Goebbels - ein nationaler Sozialist*. Bouvier: Bonn.

Jarausch, Konrad. 1982: *Students, Society and Politics in Imperial Germany. The Rise of Academic Illiberalism*. Princton University Press: New Jersey.

Jordan, Karl.1960: *Die Ideenwelt Friedrich Naumanns*. In: Schriftleitung der "Akademischen Blätter" (Hrsg.): *Friedrich Naumann und die Vereine Deutscher Studenten*: Kiel, s. 3-9.

Jäckel, Eberhard. 1981: *Hitler`s World View. A Blueprint for Power*. Harvard University Press: Massachusetts – London.

Jänischen, Traugott. 2000: *Neudeutsche Kultur- und Wirtschaftspolitik – Friedrich Naumann und der Versuch einer Neukonzeptualisierung des Liberalismus im Wilhelminischen Deutschland.* In: Rüdinger vom Bruch (Hrsg.): *Friedrich Naumann in seiner Zeit.* Walter de Gruyter: Berlin – New York, s. 151-166.

Kellogg, Michael. 2005: *The Russian Roots of Nazism. White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917-1945*. Cambridge University Press: Cambridge.

Kjelstadli, Knut. 1999: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget: Oslo.

Klepsch, Thomas. 1990: *Nationalsozialistische Ideologie: Eine Beschreibung ihrer Struktur vor 1933*. Lit Verlag: Münster.

Krey, Ursula. 2000: *Der Naumann-Kreis: Charisma und politische Emanzipation*. In: Rüdinger vom Bruch (Hrsg.): *Friedrich Naumann in seiner Zeit.* Walter de Gruyter: Berlin – New York, s. 115-150.

Lindt, Andreas. 1973: *Friedrich Naumann und Max Weber*. Chr. Kaiser Verlag: München.

Pippin, Robert. 1999: *Modernism as a Philosophical Problem. On the Dissatisfactions of European High Culture*. Blackwell Publishers: Massachusetts.

Reuth, Ralf G. 1990: *Goebbels. Eine biographie*. Piper Verlag: München.

Sartori, Giovanni. 1976: *Parties and party systems*. Cambridge University Press: Cambridge.

Sontheimer, Kurt. 1964: *Antidemokratisches denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. Nyphenburger Verlagshandlung: München.

Ullrich, Volker. 1997: *Die Nervöse Grossmacht. Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs 1871-1918*. S. Fischer Verlag: Frankfurt a. Main.

Verhey, Jeffrey. 2000: *The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany.* Cambridge University Press: Cambridge.

Walz, Ralph. 1971: *Friedrich Naumann`s National-Social Society 1896-1903: A Quest for Class cooperation in Wilhelminian Germany*. University Microfilms: Michigan.

Weber, Marianne. 1989: *Max Weber: Ein Lebensbild*. Mohr Siebeck: München.

Woods, Roger. 1996: *The Conservative Revolution in the Weimar Republic*. Macmillan Press: Hampshire – London.

Oppslagsverk

Brunner, Otto (Hrsg.) *et.al.* 1980: *Geschichtliche Grundbegriffe : historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland.* Klett : Stuttgart c1972-c1997. - 8 bd.

Internett

Die Zeit – Literatur: Teufels Kreislauf
http://zeus.zeit.de/text/2002/40/200240_s-girard.xml

Fichte, Johann G.: Reden an die deutsche Nation
http://gutenberg.spiegel.de/fichte/dnation/dnation.htm

German Revolution of 1848/49
http://www.germany.info/relaunch/culture/history/1848.html

Houston Stewart Chamberlain
http://www.hschamberlain.net/index.html

Joseph Goebbels
http://no.wikipedia.org/wiki/Joseph_Goebbels

Nationalism Grows Stronger
http://www.pganuszko.freeuk.com/dissertation/nationalism.htm

Nazi Conspiracy and Aggression Volume IV Document No. 1708-PS
http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/document/nca_vol4/1708-ps.htm

Faksimile av Reichs-Gesetzblatt *no. 34, 22. oktober 1878*
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/da/Reichsgesetzblatt34_1878.jpg